

कार्टर सेन्टर - नेपालीहरु नयाँ संविधानले विकेन्द्रिकरण तथा समानतालाई प्रबर्द्धन गरोस् भन्ने
चाहन्छन्

फाल्गुन १०, २०६६

तत्काल प्रकाशनका लागि

सम्पर्क

एटलान्टामा: डेबोरा ह्याक्स, १ ४०४-४२०-५१२४

काठमाडौंमा: स्यारा लेभिट-सोर, ९७७ १ ४४४-५०५५/१४४६

काठमाडौं फाल्गुन १० । आज जारी भएको कार्टर सेन्टरको एक प्रतिवेदन अनुसार नेपालीहरु नयाँ संविधानले शान्ति, सुरक्षा तथा आधारभूत आवश्यकताहरुलाई सम्बोधन गर्ने आशा राख्दछन् । उनीहरु समानता, समावेशीता र सबैका लागि शिक्षा, भेदभावको अन्त्य, पिछडिएका समुदायहरुको प्रबर्द्धन र राज्य तथा न्याय प्रणालीमाथिको पहुँच बृद्धि गर्ने कदमहरुलाई समर्थन गर्दछन् ।

यो प्रतिवेदन निर्वाचनपश्चात शान्ति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियालाई २००९ को जुलाई देखि नियालिरहेका र राजनैतिक नेता, नागरिक समाज, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय तथा नेपाली जनतालाई प्रगतिको बारेमा निष्पक्ष जानकारी दिइरहेका कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरुको देशैभरिबाट प्राप्त सबैभन्दा ताजा तथ्यहरुमा आधारित छ ।

संघीयताको समर्थन गर्ने नागरिकहरुले यसलाई शक्तिको विकेन्द्रिकरणसँग गाँस्न खोजेको तथा राज्यमा अझ बृहत पहुँच, थप उत्तरदायी निर्णय-प्रक्रिया, सुदृढ सेवा वितरण तथा भेदभावपूर्ण व्यवहारको अन्त्य र समानतामूलक प्रतिनिधित्वलाई स्वीकार गर्ने गरि राज्यसंयन्त्रलाई जनताको पहुँचमा ल्याइने आशा राखेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । तथापि, संघीयताको सम्बन्धमा केही नागरिकहरु देश टुक्रिने, जातिय द्वन्द्व तथा अन्य क्षेत्रबाट विच्छेद भइने जस्ता चासोहरु उठाउँछन् ।

“नागरिकहरुबाट व्यक्त भएका चासोहरुले छलफल तथा बहसहरुलाई सघाउनका लागि संघीयताको बारेमा सही तथा निष्पक्ष जानकारी स्थानिय तहसम्म पुगनुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिन्छन्”, कार्टर सेन्टरका प्रजातन्त्र कार्यक्रमका सह-निर्देशक डा. डेविड पोटीले भने ।

जातमा आधारित संघीयतालाई विकेन्द्रिकरण, समान प्रतिनिधित्व तथा भेदभावको अन्त्यको माध्यम ठानेर विशेष गरि यसको प्रबर्द्धन गर्ने आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताका संगठनहरुको सक्रियता स्थानिय तहमा

बढ्दो क्रममा रहेको कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकले पाएका छन् । यसका विपरित, राष्ट्रिय जनमोर्चा तथा एनेकपा(मा) बाहेक राष्ट्रिय राजनैतिक दलहरु संवैधानिक मुद्दाहरुप्रति स्थानिय तहमा एकदमै निस्कृय रहेका छन् ।

“जुनसुकै संघीय ढाँचा ल्याइए पनि नागरिकहरु तथा पक्षपोषक समूहहरु विकेन्द्रिकरणको अभिलाषाप्रति स्पष्ट तथा नयाँ संघीय राज्यहरुभित्र कुनै एक विशेष समूहको प्रभुत्वको धारणा विरुद्ध छन्,” पोष्टीले भने ।

कार्टर सेन्टर संविधानसभा सदस्यहरु तथा संविधानसभालाई आर्थिक वा प्राविधिक सहायता प्रदान गर्ने संगठनहरुका लागि निम्न सुझावहरु पेश गर्दछ:

- स्थानीय तहमा संघीयता बारे एक निष्पक्ष र सही चेतना अभियान संचालन गर ।
- नागरिकलाई अहिलेसम्म हासिल गरिएको प्रगति तथा संविधानसभाभित्र जारी बहसको जानकारी दिन संवैधानिक प्रक्रियाबारे आधारभूत सूचनालाई बृहत्तर रूपमा प्रचारप्रसार गर ।
- नयाँ संविधानले जनताको दैनिक जीवनलाई पार्ने असरको जानकारी दिने र विगतको जनसम्पर्क कार्यक्रमबाट आएका सुझावहरुलाई समेट्ने गरि संविधानको मस्यौदामाथि एक वास्तविक परामर्श कार्यक्रम संचालन गर ।
- आफ्ना मागहरु उठाउन शान्तिपूर्ण तथा प्रजातान्त्रिक माध्यमको प्रयोग गरिरहेका आदिवासी तथा सीमान्तकृत समूहहरुसँग वार्ता गर्ने प्रयासहरुको वृद्धि गर ।

नेपालको शान्ति तथा संविधान-निर्माण प्रक्रियाबारेको कार्टर सेन्टरका प्रतिवेदनहरु www.cartercenter.org मा प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा सन् २००३ देखि शान्ति अभिवृद्धिका खातिर कार्य गरिरहेको कार्टर सेन्टरले सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनमा एक अन्तर्राष्ट्रिय निर्वाचन पर्यवेक्षण टोलीलाई खटायो । सेन्टर स्थानीय तहमा केन्द्रित रही संविधान-निर्माण तथा शान्ति प्रक्रियाको अनुगमन गरिरहेको छ ।

“शान्ति स्थापना, रोगविरुद्ध संघर्ष, भरोसाको निर्माण” का निम्ति लाभरहित उद्देश्यको एक गैरसरकारी संगठन द कार्टर सेन्टरले द्वन्द्व समाधान, प्रजातन्त्र प्रवर्द्धन, मानवअधिकार तथा आर्थिक अवसर, रोग निवारण, मानसिक स्वास्थ्य सचेतनाको वृद्धि गर्दै विकाशशील राष्ट्रका किसानहरुलाई अन्न उत्पादन बढाउन सिकाउँदै ७० भन्दा बढी देशमा नागरिकहरुको जीवनलाई सुधार्न सहयोग गरेको छ । कार्टर सेन्टर सन् १९८२ मा पूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति जिम्मी कार्टर तथा उहाँकी धर्मपत्नी रोजालिनद्वारा इमोरी विश्वविद्यालयसँगको साभेदारीमा संसारमा शान्ति तथा स्वास्थ्यको प्रवर्द्धन गर्न स्थापित भएको हो । कार्टर सेन्टरबारे अझ जान्न कृपया www.cartercenter.org को भ्रमण गर्नुहोस् ।

नेपालमा संघीयता र संवैधानिक मुद्दा:
स्थानिय तहका दृष्टिकोणहरु
१० फाल्गुन, २०६६

विषयसूचि

- अ. परिचय
- आ. कार्यविधि
- इ. नागरिकहरु
 - क. संवैधानिक प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता
 - ख. नागरिकको संवैधानिक चाहना र अपेक्षा
 - ग. संघीयतामा नागरिकका धारणाहरु
- ई. आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताका समूहहरु
 - क. संघीयता र पहिचान
 - ख. प्राकृतिक साधनस्रोतको व्यवस्थापन
 - ग. समानुपातिक प्रतिनिधित्व
 - घ. सामाजिक समानता
- उ. राजनैतिक दलहरु
 - क. संवैधानिक गतिविधिहरु
 - ख. संघीयताप्रतिको दृष्टिकोण
- ऊ. एनेकपा (मा) को स्वायत्त राज्यहरुको घोषणा
- ए. निष्कर्ष तथा सुझावहरु

अ. परिचय

संविधानसभा सदस्यहरू नेपालका लागि नयाँ संविधानको मस्यौदा गर्दैछन् । यो प्रक्रियाले नेपाली जनताद्वारा बृहत्तर रूपमा स्वीकार्य हुने बहुदलीय प्रजातन्त्र, समावेशिता, समानता, न्याय एवं निष्पक्षताका सिद्धान्तहरूलाई स्थापित गर्ने एउटा नयाँ सामाजिक अनुबन्ध वृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ । राज्यको इतिहासलाई स्वीकार गर्ने, नेपाली जनताका मान्यताहरूलाई प्रतिविम्बित गर्ने र राजनैतिक तथा सामाजिक परिस्थितिमा परिवर्तनलाई स्थान दिने चौरस्थायी क्रमिक विकासका सिद्धान्तहरूको दिशामा लाग्ने संविधानको निर्माण संविधानसभा सदस्यहरूका लागि एक चुनौति हो । यस सन्दर्भमा, संविधानसभा सदस्यहरूले साभा राष्ट्रिय हित तथा आफूलाई निर्वाचित गर्ने नागरिकहरूको असल प्रतिनिधिको रूपमा काम गर्ने संरक्षक भूमिका खेल्नुपर्दछ ।

यो प्रतिवेदन संघीयता र राज्य पुनर्संरचनामा विशेष केन्द्रित हुँदै मुख्य संवैधानिक मुद्दाहरूमा स्थानिय तहका मान्यताहरूको जानकारी गराउन लक्षित छ । प्रतिवेदन नागरिकहरू, आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताका समूहहरू, तथा राजनैतिक दलहरू गरी तीन वृहत वर्गमा केन्द्रित छ । यसो गर्दा यसले जनताले संविधानबाट के चाहन्छन्/आशा गर्दछन्, जनताले संघीयताबारे के बुझ्छन् र के सोच्छन्, आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताका संगठनहरूले प्रक्रियामा कुन रूपले योगदान दिइरहेका छन् र उनीहरू के चाहन्छन् र अन्त्यमा, स्थानिय तहमा संवैधानिक मुद्दाहरूमा नागरिकको चेतना वृद्धि गर्न राजनैतिक दलहरूले के गरिरहेका छन् भन्ने प्रश्नहरूको जाँच गर्दछ । यी प्रश्नका उत्तरहरू कहिलेकाहीं स्पष्ट तर प्रायजसो जटिल छन् । यो प्रतिवेदन अग्रगमनको मार्ग सुझाउन लक्षित छैन तर वर्तमानमा स्थानिय तहमा रहेको बहसको एक चित्रण र जनसंख्याका विभिन्न भागहरूमध्ये कुन भागका आकांक्षाहरू सर्वाधिक सशक्त छन् भन्ने जाँच गर्न नीतिनिर्माताहरूलाई सहयोग गर्न वर्तमानमा अवस्थित धारणाका अनेकतालाई अगाडि ल्याउन लक्षित छ ।

आ. कार्यविधि

यस विवरणमा समाविष्ट तथ्यहरू जुन २००९ देखि जनवरी २०१० का बीचमा सरकारी अधिकारी, राजनैतिक दलका प्रतिनिधि, नागरिक समाजका सदस्य, आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताको संगठनका प्रतिनिधि, संचार प्रतिनिधि, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका प्रतिनिधि तथा नेपालका ७५ मध्ये ५० भन्दा बढी जिल्लाका नागरिकहरूसँग गरिएका १५०० भन्दा बढी अन्तर्वार्तामा आधारित छन् । सेन्टरको पर्यवेक्षण कार्यविधि गुणात्मक अन्तर्वार्ताहरूको प्रयोगबाट मूल सूचनादाता तथा नागरिकका धारणाहरू संकलन गर्ने संक्षिप्त जिल्ला भ्रमणहरूमा आधारित छ । सेन्टर नागरिक धारणाबारेका आफ्ना तथ्यहरू यथासम्भव प्रतिनिधिमूलक भएको सुनिश्चित गर्न खोज्दछ । कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले सरकारी जनगणना तथ्यांकको प्रयोगबाट जनसंख्याको वितरणलाई प्रतिविम्बित गर्ने गरि हिमाल, पहाड र तराईका जिल्लाहरूको भ्रमण गरेका छन् । पर्यवेक्षकहरू हरेक जिल्लाका सदरमुकामसहित शहरी, ग्रामीण, दुर्गम, एक र बहुजातिय जात अथवा जातीय गाउँ विकास समितिहरू (गाविसहरू), वडाहरू र गाउँहरूको भ्रमण गर्दछन् । यसरी, सेन्टरका तथ्यहरूले नागरिक धारणाको विविध संग्रहलाई प्रतिविम्बित गर्छ जसले भुगोल, जात, वर्ग, उमेर, अथवा लिङ्गमा आधारित कुनै निश्चित पूर्वाग्रहलाई नकार्दछ ।

संघीयताको बारेमा नागरिक धारणासम्बन्धी आफ्ना तथ्यहरूलाई बुझ्नको लागि ढाँचा निर्माण गर्न कार्टर सेन्टरले काठमाडौँस्थित अनुसन्धान संस्था इन्टरडिसिप्लिनरी एनालिस्टस (आइडिए) द्वारा संग्रहित सर्वेक्षण तथ्यहरूको प्रयोग गरेको छ । जनधारणा अनुसन्धानका लागि वैज्ञानिक सिद्धान्तहरूको प्रयोग गर्दै आइडिएले नेपालमा संघीयताको आधार के हुनुपर्छ भन्ने बारेमा देशै भरि नागरिकका धारणाहरू अनुमान गर्ने प्रयास गर्‍यो । आइडिएले आफ्नो अनुसन्धान २००९ को जुन र जुलाईमा गर्‍यो र यसका तथ्यहरू २००९ को डिसेम्बरमा^१ द काठमाडौँ पोष्ट र हिमाल खबरपत्रिकामा प्रकाशित भएका थिए । आइडिएका तथ्यहरूले परिमाणात्मक तथ्यांकको प्रशंसनीय संग्रह प्रदान गर्दछन् जो सेन्टरका आफ्नै गुणात्मक तथ्यहरूसँग मेल खान्छन् र यि देशैभरि अथवा कुनै निश्चित समुदायका नागरिकहरूको बीचमा पाइएका सम्भावित व्याप्त प्रवृत्तिलाई प्रकाश पार्न लक्षित छन् ।

^१ जनसंख्या तथ्यांक नेपाल तथ्यांक विभागबाट (२००९); कार्टर सेन्टरले आफ्नो उपयोग गर्ने योजना विकासको लागि प्राप्त तथ्यहरू बढी प्रतिनिधिमूलक तवरबाट संकलन गरिन्छ भन्ने सुनिश्चित गर्न अलगअलग जनसंख्या आंकडालाई हिमाल, पहाड र तराईका जिल्लाहरूको जनसांख्यिक वितरणमा प्रयोग गर्दछ ।

^२ डा. सुधिन्द्र शर्माद्वारा लिखित “संघीयतामा नागरिक धारणा”, काठमाडौँ पोष्ट, ८ डिसेम्बर २००९ र डा. बालकृष्ण खड्काको साथमा सुधिन्द्र शर्माद्वारा लिखित “संघीयता मै अलमल”, हिमाल खबरपत्रिका, १६-२० डिसेम्बर २००९ ।

इ. नागरिकहरु

क. संवैधानिक प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता

यस विवरणमा उल्लेखित संवैधानिक मुद्दाहरुमा नागरिक धारणाहरुलाई बुझ्ने स्वरूप प्रदान गर्न कार्टर सेन्टरले संवैधानिक प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताका तहहरुको मापन गर्‍यो । समग्रमा, कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरुले स्थानिय तहमा संवैधानिक मुद्दाहरुमा नागरिकहरुको बुझाई राजनैतिक दलहरु, गैरसरकारी संगठनहरु अथवा जातिय एवं सीमान्तकृत जनताहरुको समूहबाट बृहत्तररूपमा अप्रभावित देखिएको पाएका छन् । कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरुले २००९ को अगष्ट र डिसेम्बरको बीचमा २४ जिल्लाका सदरमुकाम तथा गाविस तहमा ३३७ नागरिकसँग क्रमरहितता (random principle) को सिद्धान्तमा आधारित भै अन्तर्वाताहरु गरे । सेन्टरलाई जानकारी भयो कि पर्यवेक्षकहरुले भेटेका मध्ये ८० प्रतिशत भन्दा बढी नागरिकहरु संवैधानिक प्रक्रियामा कुनै पनि तवरले संलग्न भएका छैनन् चाहे त्यो संविधानसभाको जनसम्पर्कको पहल, गैरसरकारी संगठनका गतिविधिहरु, राजनैतिक दलका गतिविधिहरु, विरोध कार्यक्रमहरु वा अन्य कुनै पनि कार्यक्रमबाट होस् । कमजोरीहरुको बावजुद कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरुले भेटेका ४१ सर्वसाधारणले संविधानसभाको प्रश्नावली भरेको दावी गरेको आधारमा २००९ को फेब्रुअरी/मार्चको संविधानसभा धारणा संकलन प्रक्रियाले^३ अहिलेसम्मकै सबैभन्दा बढी नागरिकहरुलाई संलग्न गराएको प्रतीत हुन्छ । त्यसैबेला, १५ सर्वसाधारणले कुनै गैरसरकारी संगठनको संविधानसँग सम्बन्धित कार्यक्रममा सहभागी भएको बताए जबकी कार्टर सेन्टरले भेटेका सात सर्वसाधारण मात्र एक राजनैतिक दलको कार्यक्रममा सहभागी भएका थिए ।

संवैधानिक मुद्दाहरुमा नागरिक धारणाहरु कसरी बन्छन् भन्ने कुरालाई अझ बुझ्न कार्टर सेन्टरले नागरिकहरुले संवैधानिक प्रक्रियाका बारेमा जानकारीहरु प्राप्त गर्ने स्रोतको पहिचान गर्ने प्रयास गर्‍यो । पर्यवेक्षकहरुले अधिकांश नागरिकहरुले संविधान मस्यौदा प्रक्रियाबारेको जानकारी विशेष गरि गाविसतहमा रेडियोबाट र जिल्ला सदरमुकामतहमा अखबार तथा टेलिभिजन पनि साझा स्रोतहरु भएको पाए । समयतालिकाभन्दा पछि परेको तथ्यबाहेक पनि धेरै नागरिकहरु उनीहरुले समाचार कार्यक्रमहरुबाट संविधान सम्बन्धी धेरै जानकारी नपाएको बताउँछन् । देशभरि संवैधानिक प्रक्रियाका बारेमा उल्लेख्य संख्याका कार्यक्रमहरु प्रसारण भैरहे तापनि थोरै नागरिकहरुले मात्र त्यस्ता कार्यक्रमहरु सुन्ने गरेको बताउँछन् । नागरिकहरुले खास गरि संविधानको बारेमा रेडियो कार्यक्रम सुनेको सन्दर्भ जोड्दा प्रायः आलोचनात्मक प्रतिक्रिया दिन्छन् जस्तै: यी कार्यक्रमहरुले बुझ्न अष्टेरो हुने प्राविधिक शब्दावलीको प्रयोग गर्छन्, उनीहरुको महत्वका मुद्दाहरुलाई सम्बोधन गर्दैनन्, उनीहरुले नागरिकलाई प्रश्न सोध्ने अवसर प्रदान गर्दैनन् अथवा कार्यक्रमहरु उनीहरु खेतमा काम गर्न व्यस्त रहेको बेलामा प्रसारण हुने गर्दछन् ।

ख. नागरिकको संवैधानिक चाहना र अपेक्षा

संवैधानिक चाहनाका बारेमा सोद्धा नागरिकका बीचमा सबैभन्दा बढी उनीहरु नयाँ संविधानबाट “शान्ति” र “सुरक्षा” चाहन्छन् भन्ने भनाइ दोहोरिन्छ । एउटा ठुलो हिस्साका नागरिकहरु संविधानले खाद्य सुरक्षा, शुद्ध पानी, स्वास्थ्य र सरसफाई - अथवा विकासलाई बढावा दिने - सडक, विद्युत तथा कृषि सहायताजस्ता आधारभूत आवश्यकताहरुलाई सम्बोधन गर्ने आशा गर्दछन् । उदाहरणको लागि भोजपुरमा अन्तर्वाता गरिएका अत्यधिक संख्याका नागरिकहरुले संविधानले खाद्य र पानीको प्रत्याभूति दिनुपर्ने माग गरे । उस्तै खालका धारणाहरु अन्य धेरै जिल्लाका नागरिकहरुद्वारा व्यक्त गरिएका थिए, खास गरि दुर्गम क्षेत्रहरुमा जहाँ राज्यको पहुँच कमजोर अथवा अनुपस्थित छ । वैतडी, बाजुरा तथा दार्चुलाजस्ता सुदुर पश्चिमी हिमाली तथा पहाडी जिल्लाहरुमा धेरै नागरिकहरुले समग्रमा कमजोर सामाजिक-आर्थिक स्थितिका कारण आफुहरु संवैधानिक मुद्दाका छलफलहरुमा सहभागी हुनबाट वञ्चित भएको उल्लेख गरेका थिए ।

खास संवैधानिक मुद्दाहरुको सम्बन्धमा नागरिकहरुले प्रायःजसो उठाउने मागहरु समानता, समावेशी, भेदभावको अन्त्य, इतिहासदेखि वञ्चित समुदायको उठान र अझ सुगम न्यायप्रणालीको निर्माण गर्ने व्यवस्थाहरूसँग सम्बन्धित छन् । विशेष गरि थप समानता तथा वञ्चित समुदायहरुको उत्थान गर्न शिक्षा तथा रोजगारीमा आरक्षण महत्वपूर्ण पाइला भएको कुरा सर्वाधिक

^३ प्रथम संविधानसभा जनधारणा संकलन प्रक्रियाको बारेमा नागरिकका चासोहरु कार्टर सेन्टरको अगष्ट २६, २००९ को विज्ञप्तिमा जानकारी गराइएको थियो । यि चासोहरुमा प्रयोग गरिएका प्रश्नपत्रहरु धेरै लामा, प्राविधिक, तथा जटिल थिए; नागरिक धारणाहरु समाविष्ट हुने हुन कि हैनन् भन्ने शंका; राजनैतिक दलको प्रभुत्व अथवा प्रक्रियाको गलत संचालनका गुनासाहरु; फाराममा नेपाली भाषा मात्रको प्रयोगमा असन्तुष्टि; र अन्त्यमा नागरिकहरु संविधानसभाका समूहहरुको बारेमा अनभिज्ञ थिए तथा समूहहरु जिल्ला सदरमुकामभन्दा धेरै टाढा पुगेनन् भन्ने धेरै गुनासोहरूसहित थिए ।

^४ यसको स्थिति अझै २६ अगष्ट २००९ मा प्रकाशित कार्टर सेन्टरको तथ्यहरुकै जस्तो छ ।

दोहो-च्याइका थिए । धेरैले “शिक्षाको अधिकार” लाई पहिलो महत्वपूर्ण खुडकिलो मान्दै संविधानले यसको प्रत्याभूत गराउनु पर्ने आवश्यकता देखाए । शिक्षाको अधिकारको पक्षमा बोल्ने तिनै नागरिकहरूमध्ये धेरैले रोजगारीको अवसरको आवश्यकता समेत औल्याए जसमध्ये धेरैले खास गरि सार्वजनिक क्षेत्रमा -रोजगार आरक्षण अथवा कोटा प्रणालीको व्यवस्था संविधानमै सुरक्षित हुनुपर्ने इच्छा व्यक्त गरे ।⁵ भोजपुरको एक समुदायका गाउँलेहरूले यदि कोटा प्रणालीको शुरुवात गरिएमा पदको लागि योग्य व्यक्तिहरू पदधारण गर्नका लागि योग्य हुनै पर्छ भन्ने उल्लेख गर्दै रोजगार आरक्षणको साथसाथै सीप तालीमको आवश्यकता पनि देखाए । उदयपुरमा, एक राई नागरिकले सरकारी पदहरूमा जनजातिका लागि आरक्षण आवश्यक भएको बताए किनकि उनको धारणामा “जनजाति समुदायमा धनी मान्छे हुन सक्छन् तर अबै पनि उनीहरूको राज्यमा पहुँच छैन” ।

भेदभाव अन्त्य गर्नका लागि शिक्षा र रोजगारमा आरक्षण अधिकारको कुरा मधेशी, आदिवासीरजनजाति, महिला, दलित तथा मुस्लिमहरूबाट बारम्बार उल्लेख भैरहेकोबेला विभिन्न समुदायहरूले आफूले भोगिरहेका विशेष खालका भेदभावका समस्याहरूको समाधानका लागि विभिन्न थरिका थप सुझावहरू व्यक्त गर्दछन् । उदाहरणका लागि धेरै आदिवासीरजनजातिहरू प्राथमिक रूपमा सार्वजनिक क्षेत्रमा भेदभाव अन्त्य गर्ने पहिलो कदमको रूपमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको कुरा गर्दछन् जबकि धेरै मधेशीहरू स्वायत्त तथा निष्पक्ष नागरिकता सम्बन्धी कानूनहरू समेत महत्वपूर्ण भएको देख्दछन् । भारतीय संविधानमा सुरक्षित राखिए जस्तै “अछुतता”लाई अवैधानिक गराउनका लागि एउटा समान भावना धेरैजसो दलितहरूको बीचमा कायम छ । धेरै महिलाहरू सामाजिक समानतालाई विभिन्न तरिकाले संविधानमा सुरक्षित राखिनुपर्ने चाहना देखाउँछन् । जस्तै ज्याला भेदभावको अन्त्य, महिलाविरुद्धको हिंसा र शोषणविरुद्ध सशक्त बचाउ र कामदार आमा तथा विधुवाहरूको लागि राज्यबाट सहयोग । अन्त्यमा, मुस्लिमहरूको एक ठूलो संख्या मूलधारको शिक्षाप्रणालीमा मद्दतहरूको पहिचान र समावेश तथा धार्मिक कानून र रीतिरिवाजको मान्यताको वकालत गर्दछ ।

(अ) भाषिक र सांस्कृतिक संरक्षण

सांस्कृतिक रीतिरिवाज, सांस्कृतिक प्रतिष्ठान र विदाहरूको पहिचान तथा सम्मानको लागि भाषा र सांस्कृतिक संरक्षण नागरिकहरूका बीचमा अर्को साझा विषयवस्तु हो । सांस्कृतिक संरक्षणको लागि पाइएको सबैभन्दा वृहत धारणा संविधानमा मातृभाषाहरूको पहिचान र संरक्षणको चाहनासँग सम्बन्धित छ । उदाहरणका लागि उदयपुरको एक दनुवार समुदायले प्रशासन र शिक्षामा भाषाको रूपमा नेपालीको प्रयोगलाई समर्थन गरे तर आफ्नो भाषा मर्न लागेको तथा संविधानमै संरक्षित गरिनुपर्ने आवश्यकता रहेको महसुस गरे । यस्तै भावना भोजपुरका नेवार, तामाङ तथा राई समुदायका नागरिकहरूले पनि राखेका थिए जो विद्यालयहरूमा आफ्नो मातृभाषालाई अतिरिक्त विषयका रूपमा पढाइनुपर्ने चाहना राख्दथे । सांस्कृतिक संरक्षणका अलावा नागरिकहरूले दैनिक जीवनमा मातृभाषा कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने बारेमा भिन्न खालका धारणाहरू अघि सारे । तर एउटा ठूलो संख्याले स्थानीय सरकारसँग सहभागी हुन आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग गर्न पाउनुपर्ने इच्छा व्यक्त गरे । उदाहरणका लागि मकवानपुरमा अन्तर्वार्ता गरिएका अशिक्षित तामाङ नागरिकहरू सरकारी मुद्दाहरूमा सरकारसँग व्यवहार गर्न तामाङ भाषाको प्रयोग गर्न पाइन्छ भन्नेमा आशावान थिए । पाँचथरका केही लिम्बु नागरिकहरूले नेपालीमा कुरा गर्न राजीखुशी भए पनि सरकारी सेवाहरूमा लिम्बु भाषाकै पहुँच पाउन सक्नुपर्ने इच्छा व्यक्त गरे ।

शिक्षाको उद्देश्यका लागि भाषाको प्रयोग सम्बन्धमा नागरिकका धारणा मिश्रित छन् । उदाहरणका लागि भाषाका मेचे र संधाल समुदायका सदस्यहरूले स्थानीय भाषामै शिक्षा दिइनुपर्ने इच्छा राखे र विद्यालयहरूमा स्थानीय बहुसांख्यिक समुदायको भाषाको प्रयोग हुनुपर्ने सुझाव दिए । अन्तर्वार्ता गरिएका सरकारी सेवाहरूमा लिम्बु भाषाको पहुँच चाहने लिम्बु नागरिकहरूमध्ये केहीले आफ्ना बच्चाहरू नेपाली भाषा सिक्न संघर्ष गरिरहेका उल्लेख गर्दै बच्चाहरूलाई प्राथमिक तहदेखि नै लिम्बु भाषामै पढाइनु पर्ने इच्छा व्यक्त गरे । स्थानीय भाषामा शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने धारणा केहीलाई मन परेपनि व्यवहारिक औचित्य नागरिकहरूको बीचमा प्राय विवादित हुने गरेको छ । मकवानपुरमा ब्राम्हण, क्षेत्री तथा मगर मिश्रित समुदायले हरेक समूहको बेग्लै विद्यालय

⁵ रोजगार आरक्षण अथवा कोटा प्रणालीको बुझाई २००८ को संविधानसभाको निर्वाचनभन्दा अगाडि परिचित समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीसँगै प्रादुर्भाव भएको प्रतीत हुन्छ जहाँ आरक्षणको ढाँचाको आधारले जनजाती, महिला, दलीत, “पिछडिएका क्षेत्रहरू”, “अन्या मधेशीको जनसंख्याको साथसाथै आरक्षणको भारतीय प्रणालीसँग समेत सामन्जस्यता राख्दछ । यस परिवेशमा, पर्यवेक्षकहरूले पाएका छन् कि भेरी, कर्णाली, महाकाली र सेती अञ्चलका आफूलाई बेफाइदा भएको ठान्ने ब्राम्हण र क्षेत्रीहरू रोजगार आरक्षण अथवा कोटा प्रणालीको पक्षमा छैनन् किनकी उनीहरू यो मान्दछन् कि उनीहरू रोजगार आरक्षणमा पर्ने छैनन् र उनीहरूलाई डर छ कि यसले उनको समुदायहरूलाई अबै सीमान्तकृत बनाउनेछ ।

⁶ भाग इ. ग. मा हेर्नुहोस् । भेदभावको अन्त्य र स्वायत्तताबीचको सम्बन्धका बारेमा मधेशी धारणाहरूको थप व्याख्याका लागि “तराईमा संघीयता” । नागरिकताको बारेमा, एक मधेशी गाउँलेले दावी गरे कि नागरिकता पाउन तराईका मुलनिवासी गैर-नेपालीभाषीलाईभन्दा अन्य देशका मुल बासिन्दा भएका हिमाली उद्गमका नेपालीभाषीलाई कम अप्ठ्यारो छ ।

हुने भनेको हो कि अथवा एक भाषाका शिक्षकले अर्काको भाषामा कसरी पढाउन सक्लान् भन्ने जिज्ञासा राखे । अझ, राम्रोछापका एक नेवार पसलेले मातृभाषामा शिक्षाको विरोध गरे र अलग अलग भाषामा शिक्षा लिएका व्यक्तिहरु एउटै रोजगार बजारमा एकअर्कासँग कसरी प्रतिस्पर्धा गर्न सक्लान् भन्ने प्रश्न गरे ।

(आ) तराईमा भाषाको प्रयोग

तराईमा भाषा प्रयोगको मुद्दा अबै बढी जटिल छ जहाँ नेपाली, हिन्दी अथवा अवधी, भोजपुरी, मैथिली वा थारु जस्ता मातृभाषाको प्रयोग कसरी गर्ने भन्नेबारेमा एकरूपका भावनाहरु छैनन् । तराईको लागि एक सम्भाव्य “सम्पर्क भाषा” को विषयमा पूर्वी र मध्य तराईको धारणा मिश्रित थियो जहाँ केही नागरिकले हिन्दी अन्यले नेपाली र केहीले दुवै भाषा भने । पर्यवेक्षकहरुले पाएका आम भावनाको उत्कृष्ट अभिव्यक्ति रौतहटको एक गाउँलेहरुको समूहबाट भएको थियो जसको लागि कुन भाषा सरकारी मान्यताप्राप्त छ भन्ने कुराले कम महत्व राख्छ किनकी उनीहरु नेपाली, हिन्दी तथा आफ्नो मातृभाषा भोजपुरीको प्रयोग दैनिक जीवनमा गर्न बानी परिसकेका छन् । उनीहरुले भने, उनीहरुका बच्चा विद्यालयमा नेपाली पढ्छन्, शिक्षकद्वारा भोजपुरीमा व्याख्या गरिन्छ र हिन्दी चाहीं बलिवुडका सिनेमा हेरेर वा हिन्दी गीत सुनेर सिक्छन् ।

तथापि, तराईका एक ठूलो संख्यामा नागरिकहरुले शिक्षाको उद्देश्य तथा स्थानिय सरकारमा सहभागी हुनका लागि स्थानीय भाषाहरुको प्रयोग गर्न मिल्नु पर्नेमा महत्व दिए । धनुषा र सप्तरीका गाउँहरुमा गरिएका अन्तर्वाताहरुमा, नागरिकहरुले “सम्पर्क भाषा” नेपाली अथवा हिन्दी हुने भन्नेबारेमा परस्पर विरोधी धारणाहरु राखे तर शिक्षा उद्देश्यका लागि वा स्थानिय सरकारी मामिलामा मैथिलीको प्रयोग गरिनुपर्ने उनीहरुको भावना साझा थियो । धनुषामा मैथिलीलाई मातृभाषाको रूपमा बोलिने समुदायहरुलाई नेपाली वा हिन्दीको बदलामा मैथिलीको प्रयोग गर्नुपर्ने मुद्दा बढी सशक्त छ । गाउँलेहरुको एक समूहले मैथिली अन्ततोगत्वा तराई राज्य वा राज्यहरुको सरकारी भाषा हुनुपर्ने तर्क राख्यो । यस्तै भावनालाई संकेत गर्ने गरि ३१ अगष्ट, २००९ को कान्तिपुर दैनिकको अगाडिको पृष्ठमा आएको एक विवरणका अनुसार मैथिलीमा विगतका केही महिनाहरुमा एम. ए. पढ्न भर्ना हुने विद्यार्थीको संख्या अत्यधिक बढेकोले विश्वविद्यालयलाई यसको व्यवस्थापन गर्न असहज भैरहेको छ । यसैबखतमा, शिक्षाको माध्यम भाषाको बारेमा बाँकेका थारु नागरिकको धारणा केही पहाडी जिल्लामा पाइएका आदिवासी/जनजाति नागरिकहरूसँग मिल्दोजुल्दो थियो; अन्तर्वाता गरिएका १० मध्ये आठको विचारमा बच्चाहरुलाई नेपालीमा पढाइनुपर्छ, तथापि ती आठमध्ये छ ले थारु भाषालाई विद्यालयहरुमा अतिरिक्त विषयका रूपमा पढाइनुपर्ने धारणा राखे ।

ग. संघीयतामा नागरिकका धारणाहरु

(अ) संघीयताको आम परिदृश्य

काठमाडौँस्थित अनुसन्धान संस्था इन्टरडिसिप्लिनरी एनालिस्ट्स (आईडिए) ले २००९ को जुलाईमा देशभरि संघीयताबारे नागरिक धारणाहरुको मापन गर्न गरेको सर्वेक्षणका तथ्यहरु भर्खरै सार्वजनिक गर्‍यो । आईडिएको सर्वेक्षण अनुसार ३२ प्रतिशत नेपालीहरुले संघीयताको बारेमा सुनेका थिए, जसमा शिक्षित नागरिकहरु ३५ मा चेतनाको तह निकै बढि नै थियो । आईडिएको सर्वेक्षणमा राज्य पुनर्संरचना कसरी हुन्छ अथवा हुनुपर्छ वा पर्दैन भन्ने बारेमा नागरिकहरुका धारणामा मननयोग्य विविधता देखिएको थियो । समग्रमा, “नेपालमा संघीय प्रणालीको आधार के हुनुपर्छ ?” भनेर सोधिएकोमा, लगभग आधा (४८.१ प्रतिशत) उत्तरदाताले आफ्ना धारणा व्यक्त गरे । लगभग एक चौथाई उत्तरदाता (२६.७ प्रतिशत) ले नेपाल संघीय राज्य हुन नहुने धारणा राखे; र अर्को चौथाई (२५.२ प्रतिशत) ले (या त उनीहरु संघीयता भनेको बुझ्दैनन् अथवा कसरी जवाफ दिने भन्ने नजानेर हो) कुनै पनि धारणा दिएनन् । धारणा व्यक्त गर्ने ४८.१ प्रतिशत उत्तरदाताहरुमा संघीयताको आधार के हुनुपर्छ भन्नेमा मननयोग्य फरक थियो । १४.९ प्रतिशत (अथवा लगभग सम्पूर्ण समर्थकको एक तिहाई) पूर्व-पश्चिम भूगोलको आधारका पक्षपाति थिए । १३.९ प्रतिशतले जातमा आधारित संघीयतालाई समर्थन गरे, ७.९ प्रतिशतले उत्तर-दक्षिण भूगोलमा आधारित, ६.१ प्रतिशतले भाषामा आधारित, ४.८ प्रतिशतले वर्तमान जिल्ला र अञ्चलमै, र मात्र १ प्रतिशतले आर्थिक कारोवारमा आधारित भने ।

सामान्यतया नागरिकहरुले संघीयतालाई “विकेन्द्रिकरण” सँग गाँसेका कारण उनीहरुले नेपाल संघीय राज्य बन्दै गरेकोमा समर्थन गरेको कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरुले पाएका छन् । उनीहरु किन संघीयतालाई समर्थन गर्छन् भनेर सोधिँदा कार्टर

⁷ नागरिकको शिक्षाको तह जति माथि छ, उसले संघीयताको बारेमा सुनेको हुने उती बढी सम्भावना देखिएको आईडिएले पायो । उदाहरणका लागि १० प्रतिशतमात्र अशिक्षित नागरिकहरुको विपरित स्नातकको डिग्री हुने ९२ प्रतिशत नागरिकहरुले संघीयताको बारेमा सुनेको दावी गरे ।

सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूलाई दिइने धेरैजसो उत्तरहरूले सरकारसम्मको पहुँच वृद्धि र/अथवा अझ प्रतिनिधिमूलक सरकारसँग जोड्दछन् । उनीहरूका अनुसार यसले विकासलाई बढावा दिन्छ र आधारभूत सेवाको वितरणमा सुधार आउँछ । जस्तो ढाँचाको वकालत गरेपनि धेरै नागरिकहरू शक्तिलाई स्थानिय तहमा हस्तान्तरित गर्नको लागि संघीयतालाई अपरिहार्य देख्दछन् । उदाहरणका लागि अन्तर्वाता गरिएका संघीयताको समर्थक चितवनका नागरिक (जातमा आधारित नहुने शर्तमा) संघीय प्रणाली चाहन्छन् किनकी उनीहरू ठान्दछन् कि सरकारलाई जनताको नजिकै ल्याउनाले निर्णय-कर्ताहरूलाई बढी जिम्मेवार बनाउनेछ । पाँचथरमा संघीयताको समर्थक धेरै नागरिकहरूले जातमा आधारित हुनुपर्ने तर्क गर्दै वर्तमानमा राज्यका सेवाहरूमा नपाएकोमा निराशा व्यक्त गरे साथसाथै विकेन्द्रकरणको अपरिहार्यता औल्याए । एक गाउँले महिलाले गाविस सचिवहरू गाविसमै काम गर्नुपर्ने संवैधानिक आदेशको व्यवस्था हुनुपर्दछ भन्ने कुरा व्यक्त गरिन् ।

कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले संघीयताको बारेमा आधारभूत, निष्पक्ष जानकारी बहुसंख्यक नागरिकहरू समक्ष अझै पनि नपुगिरहेको र रेडियो, अखबार तथा अन्य माध्यमबाट छानिएर पुगे जानकारीहरूले संघीयताले राज्यलाई टुक्र्याउनेछ अथवा द्वन्द्व बढाउने छ भन्ने चासो केही नागरिकहरूमा जन्माइरहेको पाए । यस्ता चासोहरूले केहीलाई नेपाल संघीय राज्य हुनुहुँदैन भन्ने निष्कर्ष निकाल्न प्रेरित गरिरहेको प्रतीत हुन्छ । उदाहरणका लागि डडेलधुरामा धेरै नागरिकहरूले संवैधानिक प्रक्रियाको बारेमा रेडियोमा थोरै मात्र सुनेका थिए तर धेरैले उनीहरूले संघीयताले “विभाजन” गर्छ र द्वन्द्वमा धकेल्छ भन्ने सुनेको बताए । धेरै ठाउँहरूमा नागरिकहरूले संघीयताले देशलाई पृथ्वी नारायण शाहभन्दा पहिलेको “बाइसे/चौबीसे राज्य”^८ को समयमा फर्काउँछ कि भन्ने चासो व्यक्त गरे । पाल्पाका एक मगरको बुझाईमा जस्तोसुकै मोडेल (ढाँचा) को कार्यान्वयन भए पनि संघीयताले “नेपाललाई पहिलेकै अवस्थामा फर्काउनेछ - जहाँ ससाना राज्यहरू शक्तिको एउटा सानो टुक्राको लागि एक अर्कासँग लड्छन् ।”

विभाजन तथा द्वन्द्वबारे चासोहरूका अलावा खास गरि हिमाल र पहाडका धेरै नागरिकहरूले राज्यको अन्य भागबाट “अलग्याइने” अथवा साधन वा उद्योगहरू नभएको ठाउँमा “थुनिने” डर अभिव्यक्त गरेका छन् । संघका सीमाहरूले हिमाल, पहाड र तराईका संसाधन र मानिसहरूको स्वतन्त्र चाललाई संकुचित वा अप्टयारो बनाउनेछन् भन्ने वृहत् मान्यता पाइन्छ । यस भावनाले धेरैलाई आत्म-निर्भर नभएको संघीय राज्यमा बस्नुपर्ने डर देखाएको छ । विशेषतः, धेरै हिमाली र पहाडी नागरिकहरू अन्न र अन्य आयातहरू तथा भारतसँगको यातायात सम्पर्कको लागि तराईमा निर्भरता देखाउँछन् । उनीहरू तराईका संघीय राज्यहरूले त्यस्ता आयातहरूलाई बन्देज लगाउन सक्ने र पहाडहरूमा अन्न र पेट्रोलको अभाव हुने व्यक्त गर्दछन् । नेपालका विविध भूभागको पारस्परिक निर्भरताको परिस्थितिका जानकार तराईका नागरिकहरूले पनि त्यस्तै किसिमका चासोहरू व्यक्त गरेका छन् । पहाडका नागरिकहरूले व्यक्त गरेको त्रासको बारेमा सोधिँदा कपिलवस्तुको एक मधेशी गाउँलेको समूहले उनीहरू हिमाल र पहाडबाट आउने पानी, काठ र फलफुलमा निर्भर रहेको बताए । उनीहरूले थपे कि यदि कुनै तराई राज्यले उत्तरतर्फ जाने सामानहरूलाई बन्देज गरे भने पहाडी राज्यहरूले “सजिलै प्रतिशोध लिन सक्छन्” र तराईका जनतालाई उत्तिकै असर पुऱ्याउन सक्छन् ।

(आ) जातमा आधारित संघीयता

जातमा आधारित संघीयताप्रति नागरिकका धारणा जाति र जातिय समूहभित्रै मननयोग्य रूपमा फरक छन् । माथि उल्लेख गरिए जस्तै, आइडिएका परिणामहरूले जातमा आधारित संघीयताको पक्षमा १३.९ प्रतिशत भएको देखाउँदछन्, तथापि वृहत् क्षेत्रीय वर्गीय तथा जातिय संगठनमा वर्गीकरण गरेर आँकडालाई विश्लेषण गर्दा अझ उपयोगी तथ्यहरू पाइन्छ । धेरैले अपेक्षा गरेभन्दा जातमा आधारित संघीयताप्रतिको समर्थन पहाडी जनजाति, नेवार र तराई मधेशी तथा जनजाति जस्ता समूहहरूबीच सबैभन्दा बढी छ । तथापि, तीनै घटनाहरूमा समर्थनको मात्रा २० प्रतिशत अथवा पाँच-मा-एक मात्र भएको आइडिएले पाएको छ ।^९ यसैबीच, पहाडी जातिय तथा मधेशी जातिय समूहहरू^{१०} र मधेशी दलितहरूको जातमा आधारित संघीयताको लागि समर्थनको मात्रा लगभग १० प्रतिशत अथवा १०-मा-एक थियो । जातमा आधारित संघीयताको लागि सबैभन्दा कम समर्थन

^८ यो सेन्टरको यसअघिको अगस्ट २००९ को सार्वजनिक विवरणमा उल्लेखित थियो जसलाई आइडिएका तथ्यहरूसँग सामञ्जस्यता राख्दथ्यो ।

^९ “बाइसे/चौबीसे राज्य” ले सुदूर पश्चिम कर्णाली क्षेत्रका २२ साना राज्य (बाइसे राज्य) तथा पश्चिम गण्डकी क्षेत्रका २४ साना राज्य (चौबीसे राज्य) लाई जनाउँछ । यी साना राज्यहरू १८ औं शताब्दीमा पृथ्वी नारायण शाहद्वारा एक संयुक्त नेपालको स्थापनाका लागि काठमाडौंको राज्यसँग एकीकृत गरिएका थिए ।

^{१०} मधेशी जातिय समूहहरूको वर्गीकरणभित्र आइडिएले यादव, तेली, कोइरी, कुर्मी, केवट, तराई ब्राह्मण, बनियाँ, कलवार, कायस्थ, राजपुत तथा अन्यलाई समेटेको छ ।

^{११} यसको विपरित, बढी पहाडी जनजाति (२६.३ प्रतिशत) तथा नेवार (३६.० प्रतिशत) तथा त्यसै संख्या निकटको तराईका मधेशी तथा जनजाति (१६.६ प्रतिशत) ले समग्रमा संघीयताको विरोध गरेको पाइयो ।

पहाडी दलित र मुस्लिमबीचमा लगभग पाँच प्रतिशत अथवा २०-मा-एक पाइयो । यी तथ्यहरूले कार्टर सेन्टरले विगत सात महिनामा गरेको पर्यवेक्षणसँग ठूलो मात्रामा सामाञ्जस्यता राख्छन् ।

कार्टर सेन्टरले जातमा आधारित संघीयतालाई समर्थन गर्नेहरूको बीचमा यसको पक्षमा सशक्त र एकनासको भावना पूर्वी पहाडमा अन्तर्वार्ता गरिएका लिम्बुहरूमा पाएको छ ।¹² लिम्बु नागरिकको लिम्बुवान राज्यको लागि समर्थन मुख्य रूपले ऐतिहासिक भूभागको दावीमा आधारित भएको प्रतीत हुन्छ । धेरै नागरिकहरू एक समयमा लिम्बुवानमा अरुण नदीभन्दा पूर्वका ९ जिल्लाहरू समाहित रहेको र १८औँ शताब्दीको पृथ्वी नारायण शाहसँगको सम्झौताले विशेष लिम्बु स्वायत्त राज्यलाई स्वीकार गरेको उल्लेख गर्छन् । पूर्व पहाडका गैर-लिम्बु पहाडी जनजाति समुदायहरूका बीचमा जातमा आधारित संघीयताको लागि समर्थन कम स्पष्ट प्रतीत हुन्छ । यद्यपि समग्र पहाडी जनजाति समुदायहरूको बीचमा उनीहरूको पहिचानलाई मान्यता दिने जातिय राज्यको धारणामा केही मात्रामा आकर्षण रहेको छ । समग्रमा पूर्वी पहाडमा अन्तर्वार्ता गरिएका राईहरू र मध्य पहाडका तामाङहरू जातमा आधारित राज्यको धारणामा पश्चिम र मध्यपश्चिम पहाडमा अन्तर्वार्ता गरिएका मगरहरूभन्दा केही बढी खुला भएको देखिन्छन् । पश्चिम पहाडहरूमा अन्तर्वार्ता गरिएका गुरुङहरूको भावना अधिकांश उदासिन देखिन्छ ।

जातमा आधारित संघीयताको समर्थन गर्ने धेरै समूहहरूले दिने कारणहरू प्रायः उस्तै हुन्छन् र अधिकांश राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक उन्नतिमा केन्द्रित हुन्छन् । विकेन्द्रिकरणसँग गाँसिएको फाइदालाई जातमा आधारित संघीयताका हिमायतीहरूले नियमित रूपमा उल्लेख गर्छन् । साधारणतः उनीहरू विकास र आर्थिक अवसरहरू ऐतिहासिक रूपमा वञ्चित समुदायहरूको उत्थानको लागि विशेष रूपले महत्वपूर्ण भन्ने सन्दर्भमा उल्लेख गर्दछन् । उदाहरणका लागि रोल्पाका केही नागरिकहरू जातमा आधारित मगरात राज्यमा मगरहरूको ठूलो घनत्वले विकास र राज्य व्यवस्थामा मगरहरूको चासोलाई उपेक्षा गर्नु असम्भव बनाउने मान्दछन् । त्यसैगरी नवलपरासीमा अन्तर्वार्ता गरिएका मगरहरू सर्वव्यापी संघीयताको समर्थक नभए पनि संघीय प्रणालीलाई समर्थन गर्नेहरू मगरात राज्यको पक्षमा थिए किनकी उनीहरू यसले मगरहरूको लागि विकास तथा आर्थिक अवसरको वृद्धितर्फ डोच्याउनेछ भन्ने मान्छन् ।

जातमा आधारित संघीयताले वञ्चित समूहहरूको उत्थान गर्छ भन्ने सर्वसाधारण नागरिकको आशा जातिय प्रभुत्वको अपेक्षाको रूपमा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूसमक्ष कहिल्यै व्यक्त भएको छैन । तर समान अधिकार तथा समतामूलक प्रतिनिधित्वको अपेक्षाको रूपमा व्यक्त भएको छ । उदाहरणका लागि लिम्बुवान राज्यको पक्षमा सशक्त तीनै लिम्बु नागरिकहरूमध्ये धेरै जुन खालको संघीय ढाँचा अंगीकार गरे पनि जात र जातीय समूहहरूको लागि समान अधिकार सबैभन्दा महत्वपूर्ण छ भन्दछन् । त्यसैगरी भोजपुरमा अन्तर्वार्ता गरिएका राई, ब्राम्हण र नेवारहरू किराँत राज्यको धारणामा सहानुभूत भएको पाइए । यद्यपि तीनै समुदायका नागरिकहरूले समानताको प्रत्याभूति हुनु र राईहरूले राज्यमा “प्रभुत्व” नजमाउनु सबैभन्दा महत्वपूर्ण रहेको बताए । केहीले भने यदि जातमा आधारित संघीयताले जातिय-भाषिक समूहहरूलाई स्वीकार गर्ने तथा जनसंख्याको समानुपातिकताको आधारमा आरक्षण प्रदान गर्ने “भारतीय मोडल” को ऋत्को दिने भए यो सुखद रहने बताए ।

एक समूहले “प्रभुत्व जमाउन” सक्छ भन्ने चासो जातमा आधारित संघीयताको विरोध गर्नेहरू र आफ्नै पहिचानलाई मान्यता दिने राज्यका समुदायहरूको बीचमा पनि बारम्बार दोहोरिएको छ । जस्तै, रामेछापका केही तामाङ गाउँलेहरू तामाङ राज्यको पक्षमा थिएनन् किनकी उनीहरू एक समूहले अरुमाथि “हैकम” चलाउनु हुन्न भन्ने मान्दथे । यस अलावा जातिय राज्यहरूमा अल्पसंख्यकहरूमाथि कस्तो व्यवहार गरिन सक्छ भन्ने प्रश्न पनि उठिरहने साभ्ना चासो हो । कास्कीको एउटा मिश्रित जातिय गा.वि.स. का गुरुङ नागरिकहरूले आफ्ना गैर-गुरुङ छिमेकीहरूको भविष्यको बारेमा चिन्ता व्यक्त गरे र उनीहरूलाई तमुवान राज्य छाड्न बाध्य त पारिने छैन भनेर कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूसँग सोधे । भोजपुरमा धेरै गैर-राईहरू किराँत राज्यप्रति सहानुभूति राख्ने भए तापनि केही बाहुन र क्षेत्री गाउँलेहरूले आफूहरू आफ्नो घरबाट निकाल्न सकिने त्रास व्यक्त गरे । अन्तर्वार्ता गरिएका नेवारहरूको एक समूह वर्तमानमा सँगसँगै मिलेर बसिरहेका जातजाति समूहबीच तनाव उत्पन्न हुन सक्नेमा चिन्तित देखिए । उदयपुरमा केही नागरिकहरूले राईहरूलाई सम्पदा र राज्यशक्तिमा “पहिलो प्राथमिकता” गैर-राई समुदायलाई बेफाइदा हुनेगरी दिइनेमा चासो व्यक्त गरे ।

जातिय समुदायहरूबीचको सम्बन्धको चासोहरूका कारण पनि केहीलाई जातमा आधारित संघीयताले द्वन्द्वको सम्भावना

¹² यो तथ्य आइडिएको पहाडी जनजातिबीचका धारणाहरूसम्बन्धी सर्वे आंकडाको विश्लेषित रूपद्वारा समर्थित छ, जसअनुसार लिम्बु नागरिकहरूमध्ये ४२ प्रतिशत जातमा आधारित संघीयताको समर्थक थिए ।

¹³ स्वायत्त लिम्बुवानको लागि लिम्बु नागरिकहरूमा भएको उल्लेखनिय समर्थनसम्बन्धमा पर्यवेक्षकहरूले आत्मनिर्णयको प्रत्याभूति हुनुपर्छ कि भनेर सोधेका थिए । यसले नेपाललाई टुक्र्याउन बल दिन्छ भन्ने डरले अन्तर्वार्ता गरिएका कसैले पनि यसलाई समर्थन गरेनन् ।

बढाउनेछ भन्ने पारेको छ । जसले गर्दा उनीहरूले संघीयतासँग जोडेर हेर्ने फाइदाहरू न्यून गर्दछ । प्युठानमा अन्तर्वार्ता गरिएका एक मगर गाउँले “पिछडिएका” समुदायमा विकासलाई अधि बढाउन आफू मगरात राज्यको पक्षमा रहेको बताए तापनि उनी जातमा आधारित संघीयताले समुदायहरूबीच होडबाजी हुने बारे चिन्ता व्यक्त गरे । मकवानपुरमा गैर-तामाङहरूले जातिय धारहरूसँगसँगै राज्य टुक्रनेबारे चासो व्यक्त गरे ।

(इ) तराईमा संघीयता

कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले तराईका नागरिकहरूले संघीयतालाई बढी समर्थन गरेको पाएका छन्, तथापि उनीहरूका धारणाहरू पनि सबैभन्दा जटिल छन् । आईडिए तथ्यहरू अनुसार अन्य समुदायहरूबीचमा भन्दा तराईका मधेशी र तराईका आदिवासी / जनजाति (खासगरी थारुहरू) मा संघीयताप्रतिको समर्थन बढी सकारात्मक छ । नेपाल संघीय राज्य हुन गैरहेकोमा विरोध गर्नेहरूको मात्रा यी समूहहरूमा सबैभन्दा कम रहेको पाइयो (१६.६ प्रतिशतले मात्र संघीयताको विरोधमा बोले) । तथापि, संघीयताको आधार भने थारु र मधेशीभिन्न उल्लेखनिय तवरले भिन्नभिन्न पाइयो । समग्र मधेशीहरूमा सबैभन्दा बढी उत्तरदाताहरू पूर्व-पश्चिम भुगोलमा आधारित संघीयताको पक्षमा थिए । मधेशी धारणामा आईडिएका आँकडालाई विश्लेषण गर्दा पूर्व-पश्चिम भुगोलमा आधारित संघीयता मधेशी जातिय समूहहरूबीचमा अझै पनि सबैभन्दा बढी मन पराएको थियो (२५.७ प्रतिशत) र सापेक्षिक रूपमा यादवहरू (२९.८ प्रतिशत), मधेशी दलित (३३.९ प्रतिशत), मुस्लिम (१८.२ प्रतिशत) मा बढी थियो । यसको विपरित थारुहरूका धारणाहरू जातमा आधारित संघीयता (२०.० प्रतिशत) र पूर्व पश्चिम भुगोलमा आधारित संघीयता (१८.० प्रतिशत) मा विभक्त थिए । कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूका अनुसार संघीयताको बारेमा थारु नागरिक धारणाहरू सामान्यतया तराई भरि नै मिश्रित छन् ।

“एक मधेश”,^{१४} बहुराज्य मधेश, अथवा अवधी, भोजपुरी तथा मैथिलीजस्ता संस्कृति अथवा भाषामा आधारित मधेशका अरु पहिचानलाई स्वीकार गर्ने “एक मधेश” भित्रका बहुराज्यका धारणाहरू सम्बन्धमा संघीयताका समर्थक तराई मधेशीहरू अति विभाजित रहेको कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले पाए । सप्तरीमा भारतिय सीमाना नजिकैका गाउँलेहरू मधेशी संस्कृति स्वीकार गरिने “एक मधेश” को पक्षमा थिए । यसको विपरित नवलपरासीका केही बृद्ध गाउँलेहरूले “एक मधेश” को विरोध गरे र विविध सांस्कृतिक र धार्मिक अधिकारहरूलाई स्वीकार गर्नु महत्वपूर्ण रहेकोमा जोड दिए । मधेशीहरूबीचमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वबारेको भावना कम्तीमा दुई तहमा लागू भएको प्रतीत हुन्छ । राष्ट्रिय स्तरमा बृहत मधेशी प्रतिनिधित्वको चाहना रहेको छ तथा त्यसै समयमा तराईभित्रै मधेशी क्षेत्रका परिचित समूहहरूको पर्याप्त प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने चाहना समेत रहेको छ । उदाहरणका लागि धनुषाका एक विद्यालय शिक्षकले मधेशी नेताहरूले “एक मधेश” को कुरा गरिरहेको बेलामा धेरै मान्छेहरू बरु मधेशभित्रै साना राज्यहरू र “सरकारी प्रतिष्ठानहरूमा समान प्रतिनिधित्व” खोज्छन् भने । तसर्थ, धेरै मधेशी गाउँलेहरू “एक मधेश” को समर्थनमा देखिए पनि साना राज्य तथा समान प्रतिनिधित्वका भावना पनि ठूलो संख्याका गाउँलेहरूले गुञ्जाएका थिए । धनुषाका गाउँलेहरूको एक समूहले जनकपुर, वीरगंज र पश्चिमी तराईको एक शहरलाई तीन क्षेत्रीय राजधानी बनाएर तराईलाई उप-विभाजित गर्नु पर्ने किट्टै उल्लेख गर्‍यो ।

आधार जेसुकै भए पनि संघीयताले भेदभावको अन्त्य गर्नेछ भन्ने विश्वास नै मधेशीहरूले संघीयताको समर्थनमा वारम्बार उल्लेख गर्ने मुख्य कारक हो । धेरैले यसको लागि स्वायत्ततालाई सर्वाधिक महत्वपूर्ण साधनको रूपमा हेर्छन् र स्वायत्त मधेश प्रदेशको आवश्यकतालाई बल पुऱ्याउन भेदभावका विभिन्न उदाहरणहरू उद्धृत गर्छन् । उदाहरणका लागि रौतहटको एक मधेशी गाउँभित्र संघीयताबारेको धारणा फरक फरक आए । गाउँलेहरूको एक समूहलाई एक मधेश प्रदेशप्रति कुनै चाख थिएन तर समान अधिकार तथा भेदभावको अन्त्यप्रति धेरै चासो थियो । गाउँलेहरूको अर्को समूहले स्वायत्त मधेशको महत्व दर्शाए किनकी उनीहरू अझै पनि भेदभाव कायम रहेको र स्वायत्तताले यसलाई अन्त्य गर्ने ठान्छन् । गाउँलेहरूले एउटा ताजा घटनाको उदाहरण दिँदै भने कि सरकारले उक्त जिल्लामा वन रेन्जरका लागि २० वा त्योभन्दा बढी पदहरूका लागि दरखास्त आह्वान गरेको थियो र ४०० मधेशी तथा पहाडी प्रतियोगीहरूको निवेदन पऱ्यो । उनीहरू योग्य ठहरिनका लागि एउटा परिक्षा उत्तीर्ण गर्नुपर्ने थियो । गाउँलेहरूका अनुसार उक्त पदका लागि कुनैपनि मधेशी छानिएनन् । यस अलावा, उप-विभाजित तराईको बारेमा तर्क गर्ने धनुषाका तिनै गाउँलेहरूले मधेशको जनसंख्या कुल जनसंख्याको “५० प्रतिशत” भएको र मधेशले आर्थिक आम्दानीमा “८० प्रतिशत” को योगदान दिएको तर पहाडको तुलनामा तराईमा गैरसमानुपातिक ढंगले थोरै रकम खर्च गरिने भएकाले संघीयता अनिवार्य भएको पनि उल्लेख गरे ।

¹⁴ मध्य तराईका पर्यवेक्षकहरूले धेरै नागरिकहरूमा पहाडमा “जहाँ दुईवटा घरहरू छन् त्यहाँ बिजुली, टेलिफोन तथा सडक छ” भन्ने छाप रहेको उल्लेख गरेका छन् । मध्य तराईका थुप्रै राजनैतिक नेताहरूले स्वायत्त तराईको आवश्यकतालाई औचित्य प्रदान गर्ने साधनका रूपमा कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूसमक्ष यो दावी गरेका छन् ।

तराईका थारु नागरिकहरूले पनि भेदभावको अन्त्य भएको हेर्ने तीव्र इच्छा जोडतोडले व्यक्त गरे । तथापि यस भावनासँगै संघीयताको बारेमा भने सशक्त धारणाहरू जोडिएको देखिएन । खासगरि थारु नागरिकहरू सामान्यतः थारु पहिचान तथा ऐतिहासिक आधारमा जमीनमा उनीहरूको अधिकारप्रति बढी आकर्षित छन् । विशेष गरि मध्य तथा सुदुर पश्चिम तराईका थारुहरूको बीचमा जातमा आधारित संघीयताको इच्छा एक मधेश प्रदेशभित्र थारुहरूको पहिचान हराउँदै गएको धारणाकै प्रतिक्रिया जस्तो देखिन्छ । उदाहरणका लागि बाँकेका अधिकांश थारु नागरिकहरूले “मधेशी” लेवलप्रति हठपूर्ण विरोध व्यक्त गरे । एकजनाले स्पष्टरूपले जोड दिए, “म थारु हुँ - हामी थारु र मधेशी हुन सक्दैनौं ।” उस्तै खालको भावना छिमेकी दाङमा व्यक्त भएको थियो जहाँ अर्का थारुले भने “थारुहरू यहीं थिए, त्यसपछि मधेशीहरू आए र उनीहरूले हामीलाई उनीहरूभित्र समेटे । थारु मानिसहरू किन मधेशी हुने?” तथापि, पूर्वी, मध्य तथा पश्चिमी तराईका भागहरूमा (जहाँ मधेशी नागरिकहरूको बाहुल्यता छ) संघीयताको आधारका बारेमा धारणाहरू सामान्यतः मिश्रित छन्, जहाँ केही थारुहरू “एक मधेश” को धारणाप्रति सहानुभूति राख्ने पनि छन् । उदाहरणका लागि नवलपरासी जिल्लाका थारु अल्पसंख्यकमध्येका एक नागरिकले “थरुहट प्रदेश” ले यो जिल्लामा कुनै अर्थ राख्दैन भन्दै “एक मधेश” लाई समर्थन गरे ।

ई. आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताका समूहहरू

आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताका संगठनहरूको निर्माण संविधान निर्माण प्रभावित पार्न प्रयासरत राजनैतिक रूपले सक्रिय आदिवासी/ जनजाति, मधेशी, जातिय समूह, महिला, दलित, मुस्लिम तथा “पिछडिएको क्षेत्र” का प्रक्रियालाई नागरिकहरूबाट भएका छन् । यि लामो समयदेखिका समुदायमा आधारित समूहहरूदेखि सापेक्षित रूपमा नवजात क्षेत्रीय संगठनहरू सम्म श्रृंखलाबद्ध छन् । यी मध्ये केही राजनैतिक दलको रूपमा दर्ता भएका छन् । यिनीहरूको विविध प्रकृति, सम्मिश्रण, तथा पक्षपोषणका साधनहरूको आधारमा यिनलाई एक सामूहिक अस्तित्वका रूपमा ग्रहण गर्न सकिँदैन । तथापि, धेरैले नयाँ संविधानमा नेपालको राजनैतिक तथा सामाजिक व्यवस्थालाई पुनःआकार दिने तथा बहूदो समावेशिता, समानता, न्यायिकता तथा निष्पक्षताका लागि उनीहरूको मान्यताअनुरूपका मागहरूलाई प्रबर्द्धन गर्ने साभ्ना उद्देश्य राख्छन् । विगतका धेरै वर्षहरूमा थुप्रै जातमा आधारित स्वतन्त्र आन्दोलन तथा संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद्, थरुहट स्वायत्त राज्य परिषद् जस्ता “राज्य परिषद्हरू” सँगसँगै आदिवासी जनजातिको संघीय नेपाल, दलित कल्याणकारी संगठन तथा थारु कल्याणकारिणी सभाजस्ता दशकौदेखि आदिवासी तथा सीमान्तकृत व्यक्तिहरूको अधिकारका हिमायती समूहहरू मौलाएका छन् ।

आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताको समूह वृद्धिलाई जातिय, वर्गीय तथा लैंगिक सबैतिर राजनैतिक चेतनाको वृद्धिको सकारात्मक सूचकका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । तमु छोड् धीं तथा किराँत राई यायोख्याजस्ता सामाजिक वा सांस्कृतिक परम्परामा जरो गाडेका संगठनहरूले पनि राजनैतिक कार्यसूचिहरूलाई नै अंगीकार गर्ने क्रम बहूदो रहेको विवरण छ । यसैबीच राजनैतिक परम्परामा अडेका समूहहरूले स्थानिय तहमा आफ्ना मागहरूप्रति चेतना वृद्धि गराउन सार्वजनिक अन्तरक्रिया, जुलुस तथा अन्य गतिविधिहरू आयोजना गर्ने क्रम बढेको छ । यी समूहहरूले कतिपय लोकप्रिय समर्थन प्राप्त गर्दछन् भन्ने मापन गर्न गाह्रो छ । धेरैले स्थानिय तहमा सामान्यतया राजनैतिक दलको निष्कृष्यता तथा मुलधारका दलहरूको सीमान्तकृत समूहका मुद्दाहरूप्रति कम चासोको कारणले रिक्त भएको राजनैतिक स्थानको फाइदा लिइरहेका छन् । केही घटनाहरूमा लामो समयदेखिका समूहहरू, सापेक्षित रूपले नवजात संगठनहरू तथा राजनैतिक दलका घटकहरू आफ्ना स्थानलाई सुरक्षित बनाउन क्षेत्रीय संगठन अथवा ताम्सालिङ संयुक्त संघर्ष समिति, थरुहट संयुक्त संघर्ष समिति जस्ता “संघर्ष समितिहरू” निर्माणका लागि साभ्ना एजेण्डाहरूमा सम्मिलित भएका छन् ।^{१५} थोरै घटनाहरूमा संघीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्च तथा आदिवासी जनताको वृहत मञ्चजस्ता राष्ट्रिय छाता गठबन्धनहरू वर्गीय वा जातिय पत्तिका सामूहिक मागहरूलाई प्रबर्द्धन गर्नका लागि स्थापित भएका छन् ।

यी आन्दोलनहरूले उठाइरहेका हरेक मागहरूलाई स्पष्टरूपले व्यक्त गर्न सम्भव छैन तैपनि केही मागहरू स्थायी रूपले उठिरहेको कार्टर सेन्टरले पाएको छ । स्वायत्त राज्यहरूको निर्माण, प्राकृतिक साधनस्रोतको व्यवस्थापनसँग गाँसिएको आदिवासी जनताहरूको पहिचान, सार्वजनिक क्षेत्र तथा निर्वाचन प्रणालीमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व तथा सामाजिक समानतालाई प्रबर्द्धन गर्ने उपायहरूको कार्यान्वयन ती साभ्ना मागहरूमध्येका हुन् ।

क. संघीयता र पहिचान

¹⁵ उनीहरूका केही साभ्ना मागहरू भए पनि उनीहरूको साधन साभ्ना नहुन सक्छ । उदाहरणका लागि सर्लाहीका केही थारु कल्याणकारिणी सभाका प्रतिनिधिहरूले उनीहरू थरुहट स्वायत्त राज्य परिषद्को थरुहट स्वायत्त राज्य तथा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको मागको पक्षमा भए तापनि उनीहरू लक्ष्मण थारुले पक्षपोषण गरेको भनिएको उतेजक माध्यमको विपक्षमा थिए ।

(अ) आदिवासी / जनजाति संगठनहरू

थुप्रै आदिवासी / जनजाति संगठनहरूले शक्तिको विकेन्द्रकरण सुनिश्चित गर्न “अनिवार्य” अथवा “एक मात्र मार्ग” भएको भन्दै जातमा आधारित स्वायत्त राज्यहरूको माग गरिरहेका छन्। विशेषतः निर्णय गर्ने शक्ति आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताहरूलाई सुम्पिने गरि स्वायत्त राज्यहरूको स्थापना गरिए मात्र भेदभावको अन्त्य हुन्छ भन्ने कुरा प्रायः कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरू सुन्ने गर्दछन्। उदाहरणका लागि कास्कीका तमुवान संयुक्त संघर्ष समितिका एक नेताले एक स्वायत्त तमुवान राज्यको स्थापना गुरुङहरूको समान अधिकार सुनिश्चित गर्ने पहिलो कदम भएको दावी गरे जब कि तमुवानका अन्य नेताहरूले वर्तमान “उच्च जाति-केन्द्रित नियन्त्रण” को मान्यतालाई परिवर्तन गर्ने एक मात्र मार्ग संघीयता भएको दावी गरे। उस्तै भावनाहरू सुदुर पश्चिम तराईका थरुहट स्वायत्त राज्य परिषदजस्ता थरुहट समूहका प्रतिनिधिहरूबाट व्यक्त भएका थिए जो थारुहरूको स्थितिलाई सुधार गर्ने एक मात्र मार्ग थारु जनताको नेतृत्वमा थारु राज्य नै हुने तर्क गर्छन्।

स्वायत्त राज्यहरूको मागभन्दा अघि बढेर केही जातमा आधारित समूहहरू आदिवासी समुदायका सदस्यहरूको लागि ती राज्यहरूमा “विशेष”¹⁶ अधिकारको विनियोजनको आवश्यकताको कुरा गर्छन्। ती अधिकारहरूमा के के पर्दछन् तथा कसका लागि हुन्छन् भन्ने धारणाहरू भिन्न छन् जसमा उनीहरू राज्यभित्रका जातिय एवं वर्गीय समूहहरूको बीचमा “नितान्त समानुपातिक” राजनैतिक प्रतिनिधित्वदेखि लिएर सरकारी पदपूर्ति तथा विद्यालय भर्नामा आदिवासी जनताका लागि प्राथमिकताका साथ ध्यान दिइएको “कोटा प्रणाली” को माग गर्दछन्। विशेष अधिकारका समर्थकहरूले कुनै अर्को समुदायका अधिकारहरूको कटौतीबाट आएको अधिकार नचाहने भनाई कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूसमक्ष व्यक्त गरेका छन्। उदाहरणका लागि ताम्सालिङ संयुक्त संघर्ष समितिका प्रतिनिधिहरूले उक्त समूहले तामाङ पहिचानलाई स्वीकार गर्ने राज्यको माग गरिरहे तापनि सबै जातीय तथा वर्गीय समूहहरूलाई समान अवसर हनुपर्नेमा जोड दिए। तथापि विशेष अधिकारहरूको मागले अन्तर्निहित रूपमा एक अथवा बहु-समूहको फाइदाका लागि उपायहरू स्थापित गरिने संकेत गर्दछ। आदिवासी पक्षपोषक समूहहरूमध्ये केहीले एकको विरुद्धमा अर्को अथवा बहुपहिचानका समूहहरूलाई विशेष अधिकार दिइने धारणाप्रति प्रश्न उठाएका वा विरोध समेत गरेका छन्। उदाहरणका लागि मध्य पहाडी जिल्लाका एक नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ प्रतिनिधिले आफू एक तामाङ राज्यको समर्थक भएको बताए तर उनी तामाङहरूको लागि विशेष अधिकारहरूको विरोध गर्दछन् किनकी उनीहरू स्थानीय जनसंख्याको केवल पाँचभागको एक भाग मात्र छन्।

एकै समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने समूदायहरूबीच पनि जातमा आधारित संघीय राज्यमा परिचित आदिवासी समुदायलाई विशेष अधिकार दिने वा नदिनेमा धारणाहरू प्रायः विभाजित छन्। यस प्रकारको भिन्नताको एक उदाहरण सुदुर पश्चिम तराईको थारु समूहभित्र पाउन सकिन्छ जहाँ थारु राज्यभित्र थारुहरूलाई त्यस्ता अधिकार दिइनुपर्छ वा पर्दैन भन्नेमा ज्यादै फरक धारणाहरू आए। कन्चनपुरका एक थरुहट स्वायत्त राज्य परिषदका प्रतिनिधिले थारुहरूलाई रोजगारी, शिक्षा एवं साधनस्रोतमा पहिलो प्राथमिकता दिइनुपर्छ भन्दै “थारु समुदायबाहेकका सबै समुदायलाई समान अधिकार दिइने” व्याख्या गरे। यसैबीच, एक प्रमुख थारु नागरिक समाज सल्लाहकार कुनै एक आदिवासी समूहलाई विशेष अधिकार विनियोजन गर्नु सबैतिरका सीमान्तकृत जनताको उत्थानका लागि व्यवहारिक समाधान नभएको मान्यता राख्छन्। सबै सीमान्तकृत जनताहरूका लागि अवसरमा समानताको महत्वलाई जोड दिँदै उनले भने, “थारु जनताहरू हुम्लामा तथा हुम्लाका जनताहरू तराईमा सुरक्षित रूपमा काम गर्न पाउनुपर्छ।”

केही आदिवासी / जनजाति समूहहरू संघीय प्रणाली भित्र राजनैतिक आत्मनिर्णयको अधिकार विनियोजन गरिनु पर्ने माग राख्दछन्। यस्ता अधिकारहरूको विस्तारको बारेमा फरक धारणाहरू आइरहेको बेला कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूको कुनै पनि यस्तो समूहहरूसँग भेट भएको छैन जसले यस अधिकारलाई नेपालबाट अलग भएको घोषणा गर्ने अधिकारको रूपमा व्याख्या गर्दछन्। बरु संघीय राज्यभित्र साना समुदायहरूले प्रचलित कानूनहरूको अभ्यास गर्ने धारणामा आधारित उप-स्वायत्तताको लाभ उठाउन सक्ने अधिकारका बारे विचारहरू अधिकांश व्यक्त भएका छन्। यो धिमाल, लेप्चा तथा याक्खालाई लिम्बुवान राज्यभित्र उप-स्वायत्तता दिइनुपर्ने पक्षमा रहेको संघीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्च-सम्बद्ध कुमार लिङ्देन¹⁷ नेतृत्वको संघीय लिम्बुवान राज्य परिषदको मूल धारणा हो। तथापि, केही साना समुदायहरूले बाहुल्य समूहले गर्नसक्ने सम्भाव्य प्रभुत्वको विरुद्धमा आत्म-निर्णयको अधिकारको माग गरिरहेका छन्। यो सर्लाहीको दनुवार समुदाय संगठनको मूलधार हो जो संघीय

¹⁶ यी अधिकारहरू कहिलेकाहीं पहिला अधिकार, अग्राधिकार, तथा बढी सुविधा को अधिकारको रूपमा पनि उल्लेख हुन्छन्।

¹⁷ अघिल्ला प्रतिवेदनहरूमा कार्टर सेन्टरले कुमार लिङ्देन नेतृत्वको संघीय लिम्बुवान राज्य परिषदलाई “संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद्-लिङ्देन” उल्लेख गर्‍यो तथापि त्यस संगठनका प्रतिनिधिहरूले त्यसैबेलादेखि सेन्टरलाई यसलाई “संघीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्च-सम्बद्ध संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद्” भन्न अनुरोध गरेका छन्।

राज्यमा उनीहरूको जस्तै अल्पमतका समुदायहरूले आफ्नो भविष्यबारेमा आफैँ निर्णय गर्न पाउनुपर्ने मान्यता राख्दछ ।

आदिवासी समूहहरूबीच राज्यहरूका प्रस्तावित भूभागका नक्साहरूमा प्रशस्त भिन्नता छन् । भूभागका औचित्यताहरू ऐतिहासिक भूभागको दावीदेखि आधुनिक समयका जातिय सम्मिश्रणमा आधारित छन् । पछिल्लोको सन्दर्भमा के ले साभा पहिचान बनाउँछ भन्नेमा प्रतिस्पर्धी व्याख्याहरूले विषयलाई अझ जटिल बनाएको छ । पूर्वी क्षेत्रभित्रका समूहहरूको बहसले केही महत्वपूर्ण अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ । जातिय समूहका सर्वाधिक दीगो प्रस्ताव संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद् जस्ता स्वतन्त्र लिम्बु समूहहरूद्वारा पेश गरिएका छन् जो संघीय लिम्बुवान राज्य अरुण नदी पूर्वका नौ जिल्ला समेटेको ऐतिहासिक लिम्बुवान राज्यमा आधारित हुनुपर्ने बताउँछन् । त्यसैगरी स्वतन्त्र खुम्बुवान सरोकार मञ्च ऐतिहासिक माझ किराँतको भूभागमा आधारित अरुण नदीको पश्चिम तर्फका सात जिल्लाको राज्यको प्रस्ताव गर्दछ । तथापि खुम्बुवान प्रजातान्त्रिक मोर्चा तथा किराँत राइ यायोक्खा जस्ता अन्य धेरै समूहहरूद्वारा प्रस्तावित राज्यहरूले अरुण नदीको दुवैतिरका प्रस्तावित लिम्बुवान तथा माझ किराँतका केही अथवा सम्पूर्ण भूभागलाई समेट्दछन् ।¹⁸ यसैबीच, ऐतिहासिक लिम्बुवान अथवा माझ किराँतमा आधारित प्रस्तावित राज्यका नक्साका भूभागहरू मधेशी राजनैतिक दलहरूले प्रस्ताव गरेको “एक मधेश” को धारणासँग मेल खाँदैनन् ।

(आ) तराई

संघीयता तथा पहिचानका मुद्दाहरू तराईमा सबैभन्दा बढी जटिल छन् जहाँ धेरै समूहहरू मधेशी छापलाई अस्वीकार गर्छन् फलतः “एक मधेश” को धारणालाई पनि अस्वीकार गर्छन् ।¹⁹ यो भावना थारु संगठनहरूमा सबैभन्दा दीगो छ । अन्तर्वार्ता गरिएका थारु समूहहरूका सबै प्रतिनिधिहरूले थारु पहिचान मधेशी पहिचानभन्दा बेग्लै रहेको दावी गरे । तराईका सच्चा आदिवासी जनता मधेशी नभै थारुहरू रहेको र मधेशी पहिचानभित्र विलुप्त हुनबाट जोगाउन थारु राज्य अनिवार्य भएको केही थारु नेताहरू दावी गर्छन् ।²⁰ तथापि, भिन्ना भिन्नै थारु समूहहरू थारु राज्य कस्तो हुनुपर्छ तथा कुन भूभागमा त्यस्तो राज्य निर्माण हुन्छ भन्नेबारे फरक फरक प्रस्तावहरू छन् । थरुहट स्वायत्त राज्य परिषद्, थारु कल्याणकारिणी सभा तथा अन्य थारु संगठनका प्रतिनिधिहरू सामान्यतः सुदुर तथा मध्य पश्चिम तराईका पाँच जिल्लाहरू थारु राज्यको भूभाग हुनुपर्नेमा सहमत छन् जबकि पूर्व, मध्य तथा पश्चिमी तराईका भूभागहरू कसरी सीमांकित गर्ने अथवा नगर्ने भन्नेमा फरक धारणा प्रस्तुत गर्दछन् । उदाहरणका लागि मध्य तराईका थारु कल्याणकारिणी समाजका प्रतिनिधिहरूले दुई थारु राज्यको चाहना गरे - एक चितवनदेखि कञ्चनपुरसम्म तथा अर्को सिराहादेखि भ्वापासम्म । सप्तरीका थरुहट स्वायत्त राज्य परिषद्का प्रतिनिधिहरूले दक्षिणी उदयपुरलाई पूर्वी तराईको थरुहट राज्यमा समाहित गर्नुपर्ने पनि वकालत गरे ।

तराईभित्र बढ्दो संख्यामा पहिचानका समूहहरू पनि उदाहरणका लागि जो या त काटछाँट पारिएको “एक मधेश” वा एक मधेश राज्यमा स्वायत्त राज्यहरू वा उप-स्वायत्तताको मागको वकालत गरिरहेका छन् । उदाहरणका लागि भ्वापामा अन्तर्वार्ता गरिएका मेचे, सन्थाल र धिमालका सामुदायिक संगठनले मधेशी भनेर लगाइएको छापलाई अस्वीकार गरेका छन् र भाँगाड, किसान, गन्गाई, माझी, ताजपुरिया तथा राजवंशी समुदायहरूसँग मिलेर “पूर्वाञ्चल गठबन्धन” को निर्माण गरेका छन् । गठबन्धनले मोरङ, सुनसरी तथा भ्वापा समेतको “मोरङ राज्य” को माग गरिरहेको छ । धनुषामा मैथिली सांस्कृतिक समूहहरू मैथिली मधेशीभन्दा फरक एक भाषिक तथा सांस्कृतिक पहिचान भएको आधारमा एक मैथिली प्रान्तको पहिचानको पक्षपोषण गरिरहेका छन् । यसैबखत, सर्लाहीको दनुवार बुद्धिजीवी समुदाय नामको एक संगठन कुनै मधेश राज्यबाट समुदायहरूका लागि उप-स्वायत्तता प्राप्त गर्ने विशेष स्वीकृति प्रदान गर्ने संघीय राज्यहरूभित्र जातिय समूहहरूको लागि आत्म-निर्णयको माग गरिरहेको छ । सर्लाही र धनुषामा आफूलाई मधेशी भनिने बुभाईलाई अस्वीकार गर्ने धानुक, केवट, कुर्मी, र अमात समुदायका नागरिकहरूले पनि प्रथमाक्षर “डीकेकेए”²¹ नामक संगठन निर्माण गरेका छन् र केहीले नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघसँग सदस्यता खोजिरहेका छन् ।

¹⁸ उदाहरणका लागि किराँत राइ यायोक्खाले ऐतिहासिक लिम्बुवान तथा माझकिराँतको सम्पूर्ण भूभागलाई समेटेर “किराँत प्रदेश” को प्रस्ताव गरेको छ, र खुम्बुवान राष्ट्रिय मोर्चा नौ जिल्लाको एक राज्यको प्रस्ताव गरिरहेको छ जसमा लिम्बुवान तथा माझकिराँतका: उदयपुर, भोजपुर, सोलुखुम्बु, संखुवासभा, खोटाङ, धनकुटा, ओखलढुंगा, रामेछाप तथा सिन्धुलीका भागहरू पर्दछन् ।

¹⁹ “एक मधेश” को अवधारणाले मधेशी राजनैतिक दलहरूले प्राय उठाइ रहने “एक मधेश, एक प्रदेश” को स्थापनाको मागलाई जनाउँछ - एक एकीकृत मधेश राज्य जसले पूर्वदेखि पश्चिमसम्मको सम्पूर्ण तराईलाई समेट्दछ ।

²⁰ यो भावना थारु समूहहरूमा सशक्त देखिन्छ । थारु संयुक्त संघर्ष समितिले “मधेशी” को छाप लगाइएको विरोधमा २००९ को फेब्रुअरीमा चितवनमा विरोध कार्यक्रमहरू आयोजना गर्‍यो जसमा तीन व्यक्तिको ज्यान गएको विवरण छ (OCHA Nepal Situation Overview, Issue Number 43, Kathmandu, 16 March 2009).

(इ) नयाँ पहिचान समूह

बृहत मधेशी तथा जनजाति समूहहरूप्रतिको प्रतिक्रियास्वरूप पहिचान समूहहरूको मान्यता खोज्ने प्रवृत्ति राज्यभरि नै बढ्दो छ । आदिवासी / जनजाति संगठनहरूको जातमा आधारित राज्यको मागका क्रियाकलापको जवाफमा क्षेत्रीहरूले उनीहरूको आफ्नै गतिविधि आयोजना गर्न थालेका छन् । बितेका छ महिनाभित्र, आदिवासी समुदायमा क्षेत्रीहरूको नाम सबैभन्दा अगाडि सूचिकृत गर्नुपर्ने सहितका क्षेत्रीका मागहरूको वकालत गर्न धेरै जिल्लाहरूमा क्षेत्री समाजको स्थापना भयो । क्षेत्री समाजका शाखाहरू अर्घाखाँची, गुल्मी, कास्की, भोजपुर, तेह्रथुम तथा पाल्पामा गठन गरिएका छन् । नोभेम्बरमा क्षेत्रीसमाजले पोखरामा एक शान्तिपूर्ण पदयात्रा आयोजना गर्‍यो जसमा लगभग २,००० जनता सहभागी थिए । सहभागीहरूले “जातिय-संघीयता चाहिँदैन - विभाजन गर्न पाइँदैन”, “जातिय सामञ्जस्य जिन्दावाद”, “क्षेत्री: धर्तीका पुत्र”, र “क्षेत्रीलाई आदिवासीमा सूचिकृत गर” जस्ता नाराहरू लगाए । क्षेत्री समाजकी एक महिला सदस्यले उल्लेख गरिन्, “दलित र जनजातिहरूले उनका अधिकार पाइरहेका छन्... त्यसैले हामी हाम्रा (अधिकारहरू) पनि चाहन्छौं” । उनले नयाँ बन्ने भनिएको समावेशी संविधानमा क्षेत्रीहरूलाई अलग गराइन लागेको अनुभव गरेकोले आफू उक्त समूहमा संलग्न भएको थपिन् ।

सुदुर पश्चिम क्षेत्रमा हालैका महिनाहरूमा तीन समूहहरूको उदय भएको छ: कन्चनपुरमा थारु तथा मधेशी गतिविधिहरूको प्रतिकारमा पहाडी जनताको अधिकारहरूको रक्षा गर्न पहाडी एकता समाज नामक एक सानो, फितलो संगठन भएको समूह २००९ को शरदतिर गठन भएको थियो (यद्यपि यो अहिले निष्कृय भएको विवरण छ) । अछाममा संविधानमा बाहुनहरूको अधिकार पहिचानको मागका साथ मध्य जनवरीमा एउटा सानो बाहुन समाज गठन भएको थियो र बैतडीमा सुदुर पश्चिम तराई र पहाडी जिल्लाहरूलाई दुई भिन्न राज्यमा विभाजन गर्ने प्रस्तावको विरुद्धमा सुदुरपश्चिम चेतना मञ्चले मध्य जनवरीमा एक विरोध जुलुसको आयोजना गर्‍यो । अन्त्यमा, मध्य पहाडमा चेपाङ, जिरेल, सुरेल तथा थामीहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सामुदायिक संगठनहरू सबैले जुनसुकै राज्यको स्थापना भए पनि तिभित्र उप-स्वायत्तताको माग स्वतन्त्र रूपले उठाएका छन् ।

ख. प्राकृतिक साधनस्रोतको व्यवस्थापन

थुप्रै आदिवासी समूहहरूबीचमा न्यायोचित प्रयोग तथा लगानीका लागि उनीहरूलाई प्राकृतिक साधन स्रोतको व्यवस्थापनको अधिकार दिइनुपर्ने एक साझा माग छ । नदीवाट ढुंगाहरूको अत्यधिक संकलन तथा निष्काशनले वातावरणिय विनाशतर्फ डोर्‍याएको छ जसले आदिवासी जनताको जीवनपद्धतिलाई असर पार्दछ भन्ने केही उल्लेख गर्दछन् । यी सम्पदाको रिक्तिकरणले स्थानीय जनतालाई केही मामलामा कमजोर बनाएको छ र उनीहरूकै लागि अझ विनाशवाट जोगाउन केही गतिविधिहरू शुरु भएका छन् । उदाहरणका लागि उदयपुरको बेल्टार क्षेत्रमा खुम्बुवान प्रजातान्त्रिक मोर्चाले उक्त क्षेत्रलाई भूक्षयको खतरामा पारिरेको भनिएको एउटा खानी बाट ढुंगा तथा बालुवा निकाल्न बन्देज लगाउन एक स्थानिय विरोधको अगुवाई गर्न यसका खुम्बुवान स्वयंसेवकहरू खटाएको छ ।

प्राकृतिक साधनस्रोतको व्यवस्थापनको माग प्रायजसो अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन अनुबन्ध १६९ (आइएलओ १६९) सँग गाँसिने गरेको छ जसले आदिवासी जनताहरूलाई प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउन सक्ने विशेष कदमहरू लागू गर्न आह्वान गर्छ तथा भूमिको उपयोग, प्राकृतिक साधनस्रोत, स्थानिय विकासमा संलग्नता एवं कानूनी अथवा प्रशासनिक कदमहरूमा परामर्शका बारेमा अधिकारहरू विनियोजनसम्बन्धी बृहत मान्यता राख्छ²¹ । धेरै संगठनहरू आदिवासी जनताका जग्गाहरूको ऐतिहासिक कटौती तथा साधनस्रोतको अत्यधिक शोषण अथवा त्यसवापतको आम्दानी तिनै समुदायमा लगानीको अभावहरूलाई उद्घृत गर्दै आइएलओ १६९ को कार्यान्वयनको आवश्यकतामा जोड दिन्छन् । यसलाई औचित्य मानेर उदाहरणका लागि पूर्वी तराईमा थरुहट स्वायत्त राज्य परिषद्ले प्राकृतिक साधनको अत्यधिक शोषणबाट संरक्षण गर्न आफ्ना थरुहट सेनाको परिचालन गरेको छ ।

धेरै जिल्लाहरूमा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ जस्ता समूहका साथसाथै अन्य खुम्बु, किराँत, लिम्बु, मगर, तामाङ तथा थारु समूहका प्रतिनिधिहरूले सदस्य तथा नागरिकहरूलाई आइएलओ १६९ को बारेमा शिक्षा दिइरहेका छन् । तथापि, आइएलओ १६९ ले के प्रत्याभूत गर्छ भन्ने बारेको विश्लेषणमा आदिवासी समूहहरूमा मतभिन्नता छ । उदाहरणका लागि आइएलओ १६९ को कार्यान्वयनको आवश्यकतालाई समर्थन गरिरहेकै बेला संघीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्च-सम्बद्ध संघीय

²¹ कार्टर सेन्टरको एक अधिल्लो प्रतिवेदनमा उल्लेख भएजस्तै, सरकार र जनजातिहरूबीच ७ अगष्ट २००७ मा हस्ताक्षरित सम्झौताको दफा ११ को अनुपालन गर्दै आइएलओ १६९ अनुबन्धलाई नेपाल सरकारद्वारा २००७ को सेप्टेम्बरमा अनुमोदन गरिएको थियो । सरकारले एक आइएलओ १६९ कार्य योजना तयार गरेको छ जो अहिले मन्त्रीपरिषदमा थन्किरहेको छ । तथापि अनुबन्धले जनाउँछ कि यो हस्ताक्षर भएको १२ महिनापछि प्रभावकारी हुन्छ ।

लिम्बुवान राज्य परिषदका प्रतिनिधिहरूले यसलाई स्थानिय साधनश्रोतको प्रयोगमा कुनै एक समुदायलाई एकाधिकार दिइनु पर्छ भनेर व्याख्या गरिनु नहुनेमा जोड दिए । अझ बढी, आइएलओ १६९ को कार्यान्वयनको मागलाई आन्दोलनकारीहरूद्वारा कहिलेकाहीं आदिवासी जनताहरूको लागि विशेष अधिकारका रूपमा व्याख्या गरिन्छ र यसलाई उनीहरूका मुद्दाहरूलाई अधि सार्न पक्षपोषक औजारको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । कार्टर सेन्टरको २००९ को अगष्ट र नोभेम्बरका प्रतिवेदनहरू साभार गर्दा उदाहरणका लागि केही समूहहरू राज्यलाई उसका कानूनहरूलाई अनुबन्धमुताविक बनाउन दवाव दिने साधनको रूपमा “कर” संकलनमार्फत आइएलओ १६९ को कार्यान्वयन गरिरहेका छन् । थारु समूहहरू आइएलओ १६९ लाई वकालतको साधनको रूपमा विशेष सक्रियताका साथ प्रयोग गरिरहेका छन् । मध्य तथा सुदुर पश्चिम तराईमा थरुहट स्वायत्त राज्य परिषदका प्रतिनिधिहरूले थारुहरू तराईका आदिवासी जनता भएको कारणले उनीहरू त्यहाँको जमीन तथा साधनस्रोतका “मालिक” भएको तर्क गरे । दाङको बेस (Backward Society Education - BASE) का प्रतिनिधिहरूले गाउँलेहरूलाई आइएलओ १६९ अन्तर्गत थारुहरूसँग “विशेष” अधिकार छ भन्ने बताए किनकि “हामी” ले दाङका जमीनहरू सफा “गर्चौं” र त्यस क्षेत्रका मूल बासिन्दा “थियौं” ।

ग. समानुपातिक प्रतिनिधित्व

कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले नागरिकहरूबाट प्रत्यक्ष सुनेजस्तै समानुपातिक प्रतिनिधित्वको माग आदिवासीरजनजाति, मधेशी, दलित, महिला तथा मुस्लिम संगठनहरूमा साभार छ । जब उनीहरूलाई उनीहरू के मा समानुपातिक प्रतिनिधित्व भएको चाहन्छन् भनेर सोधियो तब उनीहरूले राष्ट्रिय तथा स्थानिय तहको सार्वजनिक क्षेत्र (सरकारी कार्यालय, निजामती सेवा, सुरक्षा प्रणाली, तथा अन्य)का साथसाथै निर्वाचन प्रणालीमा जोड दिए^{२२} । हरेक क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने समूहहरूले समानुपातिक प्रतिनिधित्वको आवश्यकतालाई उठाइरहेकै बेला, दलित, महिला तथा मुस्लिम समूहहरूको लागि यो माग सामान्यतया उच्च प्राथमिकतामा छ । उदाहरणका लागि प्राथमिकताका साथ दलित अधिकारको पक्षपोषण गरिरहेको गुल्मीको उत्पीडित समुदाय उत्थान केन्द्रले राष्ट्रिय तथा स्थानिय तहमा जनसांख्यिक वितरणको आधारमा प्रत्यक्ष समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीको प्रस्ताव गर्‍यो । बाँकेको राष्ट्रिय मुस्लिम मञ्चका एक प्रतिनिधिले सरकारका सबै अंग, विशेषगरि न्यायपालिका, शिक्षा प्रणाली तथा मुस्लिमहरूको प्रतिनिधित्व न्युन भएको मानिने व्यवस्थापिकामा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको महत्वका बारेमा आवाज उठाए । पश्चिम पहाडका ९० महिला समूहहरूलाई समेटेको एक महिला सशक्तिकरण संगठन कोपिला नेपालले महिलाले सरकारमा ५० प्रतिशतको प्रतिनिधित्व पाउनुपर्ने माग उठायो ।

घ. सामाजिक समानता

सामाजिक समानता सुनिश्चित गर्ने कदमहरूको माग सबै समूहहरूमा समान छन् । नागरिकहरूका प्रतीकात्मक मागहरू पनि छन् जो प्रतिवेदनमा अगाडि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । त्यस्ता कदमहरूलाई दलित तथा महिला संगठनका साथसाथै भूमिहीन अथवा पिछडिएका क्षेत्रका समुदायहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने साना समूहहरूले प्राथमिक महत्वमा राखेका छन् । उदाहरणका लागि दलित कल्याणकारी संगठन, दलित गैरसरकारी संगठन, कानूनी अधिकार मञ्च तथा अन्य सहितका अन्तर्वाता गरिएका सम्पूर्ण दलित समूहहरूले “अछुतपना” को अन्त्यलाई सबैभन्दा महत्वपूर्ण संवैधानिक मुद्दाको रूपमा उल्लेख गरेका छन् र ठूलो संख्याका समूहहरूले यसलाई संविधानमै मानवियता विरुद्धको अपराधका रूपमा उल्लेख गर्न माग गरेका छन् । हलिया मुक्ति समाजजस्ता हलिया तथा कमैयालाई प्रतिनिधित्व गर्ने घटकहरूले उनीहरूका सन्तानका लागि दशौं कक्षासम्म निशुल्क शिक्षाको साथसाथै सीप तालिम एवं रोजगारी अवसरको पनि माग गरेका छन् । राउटे तथा ब्यांसीजस्ता अति सीमान्तकृत समुदायहरूको प्रतिनिधित्व गर्नेमध्ये केही घटकहरूबाट नागरिकताको अधिकार संवैधानिक मागको रूपमा उठेको छ ।

उ. राजनैतिक दलहरू

क. संवैधानिक गतिविधिहरू

धेरै राजनैतिक दलका प्रतिनिधिहरूले स्थानिय तहमा जनताको संविधानप्रति चेतना जगाउने गतिविधि गरिरहेको बताए तथापि त्यस्ता गतिविधिहरूको विवरणबारे सोधिँदा धेरैजसो दलप्रतिनिधिहरूले चेतना जगाउनु पार्टीका सामान्य गतिविधिकै अंगको रूपमा रहेको बताए । एनेकपा(मा) का प्रतिनिधिहरू प्रायजसो उनीहरूका विरोधका कार्यक्रमहरूलाई संवैधानिक चेतना बढाउने

^{२२} भाग आ मा उल्लेख भएजस्तै, धेरै समूहहरूले समानुपातिक प्रतिनिधित्वको धारणालाई जनसंख्या आंकडामा आधारित २००८ को संविधानसभाको निर्वाचनअगाडि शुरुवात गरिएको समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीकै सन्दर्भमा बुझ्दछन् ।

भएको वर्णन गर्छन् । उदाहरणका लागि स्याङ्जाका माओवादी प्रतिनिधिहरूलाई उनीहरू कस्ता संवैधानिक गतिविधिहरू गरिरहेका छन् भनेर सोझा वर्तमान एमाले-नेतृत्वको सरकारले किन “कदापि समयमै संविधान लेख्दैन” भनेर व्याख्या गर्ने उनीहरूको विरोध कार्यक्रमको बारेमा नागरिकहरूलाई सूचित गराउन उनीहरूले अगष्टमा दर्जनौं गाविसहरूको भ्रमण गरेको बताए । कार्टर सेन्टरका पर्यवेक्षकहरूले माओवादी विरोध कार्यक्रमहरूका अलावा कुनै पनि राजनैतिक दलहरूद्वारा केही सामान्य सार्वजनिक गतिविधिहरूबाहेक संविधानसँग सम्बन्धित गतिविधिहरू कमै मात्र आयोजित गरिएका उल्लेख गरेका छन् । बहुसंख्यक दलहरूका लागि स्थानिय तहमा उनीहरूको मुख्य संवैधानिक गतिविधि २००९ को फेब्रुअरी/मार्चको संविधानसभाले आयोजना गरेको जनताको धारणा संकलन प्रक्रियाको अवधिमा भयो । अगाडि उल्लेख गरिएजस्तै कार्टर सेन्टरले अन्तर्वार्ता गरेका विनाक्रमले छानिएका ३३७ मध्ये सात जनाले मात्र संविधानसँग सम्बन्धित कुनै राजनैतिक दलको कार्यक्रममा सहभागी भएको दावी गरे । ती सातमध्ये तीन नागरिकले माओवादीको एक विरोध कार्यक्रममा सहभागी भएको र त्यसमा संविधानको बारेमा छलफल भएको उल्लेख गरे ।

केही दलप्रतिनिधिहरू केन्द्रबाट कुनै निर्देशन नभएकोले संविधानसँग सम्बन्धित सार्वजनिक गतिविधि विरलै भएको दावी गर्दछन् । धेरै जिल्लाहरूमा नेपाली कांग्रेसका प्रतिनिधिहरूले जनताको धारणा संकलन कार्यक्रमपछि कुनै पनि सार्वजनिक संविधान-सम्बद्ध कार्यक्रम नचलाएको दावी गरे र एक जिल्लामा उनको आफ्नै दल यो मुद्दामा उदासीन भएको उल्लेख गरे । मुस्ताङका एक एमाले प्रतिनिधि आफ्नो दलले चाँडै नै अधि बढ्ने आवश्यक दिशा प्रदान गर्नेमा आशावान थिए जबकि बाराका एक सद्भावना पार्टी प्रतिनिधि भने संविधानसम्बन्धी दलको केन्द्र-तहको धारणा जिल्लाका सदस्यहरूले संचारमाध्यमबाट थाहा पाउने बताउँछन् । यस अतिरिक्त जब संविधानसँग सम्बन्धित दलिय गतिविधिहरू आयोजना गरिन्छन् तिनीहरू प्रायजसो कार्यकर्ताहरूलाई दलको स्थितिको बारेमा जानकारी दिने आन्तरिक प्रयासमा सीमित रहन्छन् । त्यसपछि सार्वजनिक चेतना वृद्धि गर्ने गतिविधिहरू पनि हुन्छन् भन्ने छनक सम्म देखिँदैन । पर्वतमा एमाले प्रतिनिधिहरूले संवैधानिक मुद्दाहरूबारे छलफल गर्न स्थानियस्तरमा दलको एक बैठक गरेको बताए र नेकां प्रतिनिधिहरूले नेकां केन्द्रिय समितिलाई मनन गर्नका लागि सुझावहरू पठाएको बताए ।

मुख्य अपवाद राष्ट्रिय जनमोर्चा (राजमो) दल भएको छ जो देशभरि स्थानिय तहमा सक्रिय छ । उक्त दलले आफ्नो संघीयता-विरोधी स्थितिको प्रचार गर्न जुलुस तथा बहसहरूको आयोजना गरेको छ । जुलाई महिनामा राजमोले चितवनमा दलका नेता चित्र बहादुर केसी र कांग्रेस नेता नरहरी आचार्यको बीचमा एक सार्वजनिक बहसको आयोजना गर्‍यो जसमा थुप्रै राजनैतिक दलका समर्थकहरूको उपस्थिति थियो । प्युठानमा राजमोले संघीयताको विरोधमा श्रृंखलाबद्ध सार्वजनिक कार्यक्रमहरूको आयोजना गरिरहेको छ । सेप्टेम्बरको शुरुवातमा दलले १०० भन्दा बढी व्यक्ति उपस्थित भएको एक कार्यक्रम संचालन गर्‍यो । सेप्टेम्बरमै राजमोले बाग्लुङमा “वर्तमान सन्दर्भमा नेपालमा संघीयता” विषयक एक अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गर्‍यो जसमा राजनैतिक दल, नागरिक समाज तथा व्यवसायिक संगठनहरूको उपस्थिति थियो । यस बाहेक पर्यवेक्षकहरूले बुर्तिबाड गाविसमा एक राजमो-विद्यार्थी समूहको कार्यक्रम समापन अवलोकन गर्‍यो जसमा ३७० जना सहभागी उपस्थित थिए । डडेल्धुरामा राजमो दलको धारणा बुझाउन संघीयताको विरुद्धमा प्राथमिकताका साथ विद्यालयमा चेतना जगाउने कार्यक्रमहरू गर्दै गाविसहरूको भ्रमण गरिरहेको छ । राजमोका गतिविधिहरूले संघीयताको बारेमा अझ बढी बुझ्न चाहने गैर-राजमो समर्थकहरूको समेत समर्थन प्राप्त गरिरहेको पर्यवेक्षकहरूले उल्लेख गरेका छन् । अन्त्यमा, २००९ को डिसेम्बर तथा २०१० को जनवरीमा, संघीयताको विरोधमा काठमाडौं उपत्यका र देशभरिको दैनिक जीवनलाई असर पार्दै तथा सवारी आवागमनलाई बन्देज लगाउँदै राजमोले थुप्रै बन्दहरू गर्‍यो ।

ख. संघीयताप्रतिको दृष्टिकोण

आफ्ना व्यक्तिगत धारणाहरू दलको धारणासँग नमिले पनि संघीयताप्रति स्थानीय तहका दल प्रतिनिधिहरू केन्द्रिय-तहको स्थितिसँग सामान्यतः फरकमत राख्दैनन् । यसको सर्वाधिक बढी अपवाद सुदुर पश्चिम क्षेत्रका माओवादी तथा एमाले प्रतिनिधिहरू बीचमा छ जसले आफ्ना दलका प्रस्तावहरू, खास गरि त्यस क्षेत्रको प्रस्तावित राज्य विभाजनप्रति असन्तुष्टि व्यक्त गरेका छन् । माओवादीका संविधानसभा सदस्य लेखराज भट्टले सुदुर पश्चिम क्षेत्रका बहुसंख्यक नागरिक एक सेती-महाकाली राज्य (सात पहाडी र हिमाली जिल्ला समेटिएको) र एक थारुवान राज्य (यस क्षेत्रका दुई तराई जिल्लाहरूलाई समेटेर) मा यस क्षेत्रको विभाजनको विरुद्ध भएको दावी गर्दै आफ्नो दलको प्रस्तावको विरुद्धमा बोले ।²³ भट्टले माओवादीहरूले राज्य

²³ संविधानसभा सदस्य लेखराज भट्टको एनेकपा(मा) को सुदुर पश्चिम क्षेत्रको लागि राज्य पुनर्संरचना प्रस्तावप्रतिको विरोधलाई सार्वजनिक रूपमा ध्यानाकर्षण गरिएको छ; उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्: जैनेन्द्र जीवन, माइ रिपब्लिका, १५ अक्टोबर २००९, “इदोनो-सेन्ट्रिक फेडरलिजम: इन्ड अफ द इरा अफ पान-नेपलीजम”(“Ethno-centric federalism: End of the era of Pan-Nepalism”) र पूर्ण बस्नेत, नेपाली टाइम्स, अंक ४३२, १३-१९

पुनर्संरचनाको बहसलाई पहिलेकै “जात हैन, वर्ग” मा लैजानुपर्ने र जातमा आधारित संघीयतालाई छाड्नु पर्ने आवश्यकता रहेकोमा जोड दिए । त्यसैबीच, महाकाली अंचलका एमाले जिल्ला नेताहरूले क्षेत्रका दुई तराई जिल्लाहरूलाई क्षेत्रको बाँकी अंशसँग छुट्याउने प्रसंगमा यस्तै चासोहरू व्यक्त गरे र सुदुर पश्चिम क्षेत्रका एमाले नेताहरूले आफ्नो दलको प्रस्तावप्रति असहमति व्यक्त गरेको पुष्टि गरे । मध्य सेप्टेम्बरमा एमाले अध्यक्ष भलनाथ खनाल दलको महेन्द्रनगरमा भएको एक कार्यक्रममा उपस्थित भएको बेला बैतडी, दार्चुला, डडेल्धुरा तथा कञ्चनपुरका एमाले जिल्ला नेताहरूले दलको थरुहट र खप्तड राज्य स्थापना गर्ने योजनामा असहमतिको सशक्त वक्तव्य जारी गरे । संघीयताप्रति दलको केन्द्रिय तहको स्थितिप्रति स्थानिय तहमा असहमति अन्यत्र पनि उल्लेख्य छ । जस्तै पूर्व क्षेत्रमा लिम्बु राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा (एनेकपा(मा) को लिम्बु घटक) लाई यसको मातृदलद्वारा प्रस्तावित लिम्बु राज्यको सीमानाप्रति असन्तुष्टि पोखेको बताइन्छ ।

ऊ. एनेकपा (मा) को स्वायत्त राज्यहरूको घोषणा

आफ्नो तेश्रो चरणको विरोध कार्यक्रम अन्तर्गत नेकपा(मा) ले २००९ डिसेम्बर ११ देखि १८ सम्म आफ्नो दलको राज्य पुनर्संरचनाको प्रस्तावसँग मेल खाने गरि स्वायत्त राज्यहरूको एकपक्षीय घोषणा गर्ने श्रृंखलाबद्ध विवादास्पद कार्यक्रमहरू आयोजना गर्‍यो । ती कार्यक्रमहरू विस्तृत शान्ति सम्झौताको विरुद्ध भएको तथा संविधान सभाको भूमिकाको अतिक्रमण गरेको भन्दै सरकार तथा धेरै राजनैतिक दलहरूद्वारा चर्को रूपमा आलोचित भएका थिए । कार्टर सेन्टरले १३ राज्य घोषणाहरूमध्ये छ को प्रत्यक्ष पर्यवेक्षण गर्‍यो (कोचिला, मधेश, मगरात, नेवा, ताम्सालिङ, र थारुवान) र अन्य तीनवारे जानकारीहरू बटुल्यो (लिम्बुवान, सेती-महाकाली, र तमुवान) । माओवादीको केन्द्रिय नेतृत्वबाट भएको स्थगनको घोषणाका बावजूद दोस्रो चरणको विरोध कार्यक्रमहरूको दौरान नोभेम्बर ९ मा भएको किराँत राज्य घोषणाको जानकारी पनि पर्यवेक्षकहरूले हासिल गरे ।

वरिष्ठ माओवादी प्रतिनिधिहरूले घोषणाको प्रतीकात्मक प्रकृतिको बारेमा जोड दिए र उनीहरूको उद्देश्य संविधान लेखन प्रक्रियालाई अघि बढाउनु रहेको बताए । सेती-महाकाली घोषणामा बाहेक हरेक कार्यक्रममा एक “राज्य-प्रमुख” को नाम तोकिएको थियो । माओवादी प्रतिनिधिहरूले राज्य-प्रमुखको नियुक्तिले समानान्तर सरकारको निर्माणको संकेत नगर्ने दावी गरेता पनि माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल “प्रचण्ड” ले नेवा राज्य घोषणाको समयमा सार्वजनिक रूपमै संघीयता वा शान्ति प्रक्रियाविरुद्ध कुनै खालको “षडयन्त्र” भएमा यी समानान्तर सरकारहरू संचालित हुने बताए । बहुसंख्यक घटनामा राज्यका नक्साहरू विद्यमान जिल्लाहरूको सीमाङ्कन गरि देखाइएका थिए । ताम्सालिङ राज्यका नक्साहरू नुवाकोटमा ने.रु. १० मा विक्री भैरहेका थिए यद्यपि नक्साहरू प्रस्तावित मात्र रहेको र परिवर्तन हुन सक्ने माओवादी प्रतिनिधिहरूले बताए ।

घोषणाहरूको एक विषयवस्तु समावेशिता थियो । थुप्रै प्रस्तुतिहरू स्थानिय भाषामा बनाइएका थिए तथा प्रस्तावित राज्यहरूको जातिय विविधताको पहिचान दिने सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू आयोजना गरिएका थिए । माओवादी प्रतिनिधिहरूले राज्यका नामहरूको राजनीतिक महत्वलाई कम उल्लेख गरे र एक जातिय समूहको “प्रभुत्व” को चासोबारे सम्बोधन गरे । ताम्सालिङ घोषणाको समयमा थुप्रै वक्ताहरूले तामाङहरूको सम्मानमा एक राज्यको नामाकरण गर्नुको अभिप्राय तामाङ कानून लाड्नु नभएको बताए । त्यस्तैखालका भावनाहरू थारुवान तथा मगरात घोषणामा पनि व्यक्त भएका थिए जहाँ विद्यमान सबै जातिय तथा वर्गीय समूहहरूलाई स्वीकार गर्नुपर्नेमा जोड दिइएको थियो । पर्यवेक्षकहरूले मधेश घोषणालाई माओवादीको “एक मधेश” को मागप्रति स्वीकारोक्ति तथा साना समुदायहरूको तीव्र इच्छा वीचको “सन्तुलन कार्य” भनी वर्णन गरे । माओवादी प्रतिनिधिहरूले मधेशी अधिकारको बारेमा जोड दिए तर अवध, भोजपुरा तथा मिथिला “उप-राज्य-प्रमुख” को समेत नामाकरण गरे ।

डोटीको सेती-महाकाली घोषणामा अनुमानित ५०० जना र तेह्रथुममा लिम्बुवान घोषणामा १,००० जना जस्तो न्यूनदेखि धनुषा, कास्की तथा बाँकेका क्रमशः मधेश, तमुवान तथा थारुवान घोषणामा १०,००० र १५,००० को वीचमा र काठमाडौंको नेवा राज्य घोषणामा अझ बढी संख्याको उपस्थिति रह्यो । अधिकांश उपस्थिति जिल्लाकै माओवादी कार्यकर्ता र छिमेकी जिल्लाहरूबाट बसमा ल्याइएकाहरूको देखिन्थ्यो । मगरात घोषणाको लागि माओवादीहरूले नौ जिल्लाबाट मान्छेहरू ओसारनका लागि ५० बस र ३० जीपहरू प्रयोग गरेको विवरण थियो परिणामतः लगभग ८,००० जना भेला भएका थिए । सेती-महाकाली घोषणाको न्यून उपस्थिति केही कारणहरूको मिश्रणको सूचक थियो जसमा सुदुर पश्चिम क्षेत्रको प्रस्तावित वर्गीकरणप्रति सुदुर पश्चिम पहाडका नागरिकहरूको न्यून समर्थन तथा स्थानिय एनेकपा(मा) का नेताहरूको कार्यक्रम कसरी आयोजना गर्ने भन्नेमा देखिएको अन्योलसमेत भएको पर्यवेक्षकहरूले उल्लेख गरेका छन् । जिल्लामा पार्टीको कमजोर अवस्था तथा माओवादी-प्रस्तावित पाँच-जिल्लाप्रति लिम्बुवानको अस्वीकारोक्तिले माओवादीहरू उल्लेख्य समर्थन जुटाउन असमर्थ भएको तेह्रथुममा अन्तर्वाता

फेब्रुअरी २००९, “क्रम द फ्राइड प्यान?” (“From the frying pan?”)

गरिएकाहरूले पर्यवेक्षकहरूसमक्ष बताएका थिए ।

दर्शकहरूको प्रकृति तथा उत्साहको स्तर ज्यादै भिन्नभिन्न पाइयो । उपस्थित अधिकांश माओवादी कार्यकर्ता अथवा समर्थक देखिएको कारणले पर्यवेक्षकहरूलाई उपस्थित सर्वसाधारण जनताका लागि घोषणाको महत्व मापन गर्न असहज भएको थियो । पर्यवेक्षकहरूले नेवा तथा ताम्सालिङ घोषणामा क्रमशः नेवार तथा तामाङ समुदायहरूमा उल्लेख्य मात्रामा उच्च तहको उत्साह पाइएको विवरण दिए तर कोचिला घोषणामा नागरिकहरूको उत्साह मुख्यतः कार्यक्रमको चाडपर्वको प्रकृतिको कारणले बढी देखिएको उल्लेख गरेका छन् । पर्यवेक्षण गरिएका अन्य घोषणाहरूमा भीडको उत्साहको मात्रा कम देखिएको थियो । मगरात घोषणामा वक्ताहरूले दर्शकहरूलाई “मगरात राज्य जिन्दावाद” को नारामा संलग्न गराउन खोज्दा उपस्थित कैयौं हजारमध्ये केही दर्जनले मात्र समर्थनमा नारा लगाएर प्रतिक्रिया दिए । मधेश घोषणामा निष्कृय रमितेहरूको संख्याले उत्साहित सहभागीहरूको संख्यालाई सजिलै छायाँमा पारेको विवरण पर्यवेक्षकहरूले दिएका छन् । यसअतिरिक्त उपस्थित भएका ठूलो संख्याका नागरिकहरू घोषणाको समर्थक भन्न सकिन्न न त उनीहरूले कार्यक्रमका लक्ष्यहरू नै पूर्णतः बुझे । कोचिला, मधेश तथा मगरात घोषणामा अन्तर्वार्ता गरिएका अधिकांश नागरिकहरूसँग सन्दर्भको बारेमा जानकारी न्यूनदेखि शून्यसम्म थियो तर उनीहरू कार्यक्रमको रमिता तथा आयोजित सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू हेर्न उत्सुक थिए ।

गैर-माओवादी राजनैतिक दलका प्रतिनिधिहरूले घोषणाहरू विस्तृत शान्ति सम्झौताको उल्लंघन भएको भन्ने केन्द्रिय तहको आलोचना दोहोर्‍याए तथा समानान्तर सरकार बनाइनेप्रति चासो व्यक्त गरे । कास्कीमा एक एमाले प्रतिनिधिले घोषणाहरूले सामाजिक संगठनमा नकारात्मक असर पर्ने बताउँदै विशेष गरि जातिय पहिचानलाई मान्यता दिएर गरिएको राज्यहरूको घोषणा “निश्चित समूहहरूलाई प्रबर्द्धन गर्दै अन्यलाई बेवास्ता” गर्नका लागि भएको पर्यवेक्षकहरूसमक्ष व्यक्त गरे । केही राजनैतिक दलहरूले विरोधका कार्यक्रमहरू आयोजना गरे वा घोषणाहरूको सार्वजनिक निन्दा गरे । बिजय गच्छदार नेतृत्वको मजफो-लोकतान्त्रिकले माओवादीको मधेश घोषणाको एक किलोमिटर दुरीभित्र विरोध प्रदर्शनको आयोजना गर्‍यो । कास्कीमा नेकां र एमालेका विद्यार्थी घटकले तमुवान घोषणाको विरोधमा शैक्षिक संस्थाहरू बन्द गरे । थारुवान घोषणाको दुई दिनपछि उपेन्द्र यादव नेतृत्वको मजफो-नेपालले मधेशी दलको “एक मधेश” को मागलाई कमजोर पार्ने भन्दै थारुवान घोषणाको आलोचना गर्‍यो ।

माओवादी-असम्बद्ध थुप्रै आदिवासी जनताका संगठनले माओवादीका घोषणालाई स्वागत गरे र कार्यक्रमहरूमा उपस्थित भए । नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघले केन्द्रिय तहमा माओवादीको राज्य घोषणामा कुनै आधिकारिक दृष्टिकोण नराखे पनि नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ तथा नेपा दलका स्थानिय प्रतिनिधिहरू नेवा घोषणामा उपस्थित भए र घोषणालाई स्वागत गरेको बताए । तमुवान घोषणालाई नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, तमु छोज धीं, नेपाल मगर संग तथा नेपाल कुमाल संघसहित थुप्रै गुरुङ तथा गैर-गुरुङ समूहले समर्थन गरेका थिए । नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ का स्थानिय अध्यक्षले माओवादी-प्रस्तावित तमुवान नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघद्वारा प्रस्तावित तमुवान जस्तै भएको तथा घोषणा एक निष्पक्ष तथा सन्तुलित समाज निर्माणको लागि अधि बढ्नेतर्फको कदम भएको बताए । तमु छोज धींका प्रतिनिधिले पर्यवेक्षकहरूलाई तमुवान राज्य घोषणा गर्ने कुनै पनि दललाई उक्त समूहले समर्थन गर्ने बताए । स्वतन्त्र खुम्बुवान सरोकार मञ्चका प्रतिनिधिहरूबाट पनि सकारात्मक भावना व्यक्त भएको थियो जो नोभेम्बरमा भएको किराँत घोषणाबाट हर्षित भएका थिए । उनीहरूले यसलाई कुनै राजनैतिक दलले राईहरूको पक्षमा गरेको पहिलो घोषणा बताए । खुम्बुवान डेमोक्याटिक फ्रन्टले जातिय संघीयतामा कार्य गर्ने राजनैतिक दल माओवादीमात्र रहेको भन्दै उस्तै खालका भावना व्यक्त गर्‍यो ।

केही आदिवासी जनताका संगठनहरू घोषणाहरूप्रति आलोचनात्मक थिए यद्यपि अधिकांश आलोचना सिद्धान्तमाभन्दा सीमाङ्कनका विवादमा केन्द्रित थिए । मञ्चसम्बद्ध संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद्ले कोचिला घोषणाको विरोधमा माओवादीहरूको कार्यक्रमस्थलबाट नजिकै एक विरोध कार्यक्रम आयोजना गर्‍यो । १५०० जना सम्मिलित जुलुसमा परिषद्ले माओवादी-प्रस्तावित कोचिला राज्यको कडा विरोध गर्‍यो किनकि यो संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद्-प्रस्तावित नौ-जिल्लाको लिम्बुवानसँग मेल खाँदैनथ्यो । जनवरीको शुरुतिर माओवादीको लिम्बु घटकसहितका नौ विभिन्न लिम्बु संगठनहरूको छाता गठबन्धन संयुक्त लिम्बुवान मञ्च नेपालले इटहरी, मोरङ, धनकुटा तथा संखुवासभामा माओवादीले आफ्नो कोचिला र किराँत राज्यहरूको घोषणा फिर्ता नलिएमा उनीहरूसँग बदला लिने चेतावनी दिँदै संयुक्त कार्यक्रमहरू आयोजना गरे । मञ्चसम्बद्ध संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद् समूहका नेता कुमार लिङ्देन र संघीय लिम्बुवान परिषद्का के.पी. पालुङ्वाले माओवादी नेतृत्वलाई लिम्बुवानलाई कमजोर बनाएको आरोप लगाए र यस कदमको विरुद्धमा विरोध कार्यक्रमहरूको योजनाको घोषणा गरे । लिङ्देनले ऐतिहासिक नौ-जिल्लाको लिम्बुवानको विरुद्धमा जाने कुनै पनि पुनर्संरचनालाई संघीय लिम्बुवान राज्य परिषद्ले रोक्ने दावी गरे ।

यसैबीच, कोचिला स्वायत्त राज्य परिषदले माओवादी प्रस्ताव कोचिलाको ऐतिहासिक नक्ससँग मेल नखाने भन्दै माओवादीको कोचिला घोषणाको विरोधमा एक चरणको विरोध कार्यक्रमे घोषणा गर्‍यो । त्यसैगरी, मध्य तथा सुदुर पश्चिम तराईका थारु प्रतिनिधिहरूले माओवादीको थारुवान राज्यको घोषणा तथा नक्साप्रति विमति जनाए । यद्यपि उनीहरूले त्यस कार्यक्रममा सार्वजनिक रूपमा विरोध भने गरेनन् । सुदुर पश्चिम तराईका थरुहट समूहहरू, थारु गैरसरकारी संगठनका नेताहरू, तथा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघका प्रतिनिधिहरूले त्यसैवेला देखि कैलाली जिल्लामा भएका सार्वजनिक बैठक तथा कार्यशालाहरूमा थारुवान घोषणाको सार्वजनिक रूपमा सशक्त आलोचना गरेका छन् । थरुहट स्वायत्त राज्य परिषद् थरुहट राज्यमा सम्पूर्ण तराईका जिल्लाहरू समेटिनु पर्छ तथा पाँच जिल्लाको थारुवान थारुहरूलाई विभाजन गर्ने षडयन्त्र हो भन्ने मान्यता राख्छ । त्यसैगरी, बेस (Backward Society Education - BASE) ले थारु राज्यमा हाललाई पश्चिमी, मध्य पश्चिमी तथा सुदुर पश्चिमी क्षेत्रमा रहेका छ जिल्लाहरू समावेश हुनुपर्ने तर्क गर्दै माओवादीको थारुवान राज्य घोषणाप्रति दुख व्यक्त गर्‍यो ।

अन्त्यमा, माओवादी घोषणाहरूले केही समूहहरूलाई आफ्नो राज्य घोषणा गर्न प्रेरित गरेका छन् । माओवादी राज्य घोषणाहरूको एक साता पछि सबै मुख्य राजनैतिक दलका घटकसहितका ३१ नेवार संगठनहरूको छाता समूह संयुक्त नेवा संघर्ष समितिले काठमाडौंमा नेवा राज्य घोषणा गर्‍यो । डिसेम्बर २७ को कार्यक्रममा काठमाडौं पोष्टको एक अनुमान अनुसार १०,००० नागरिकहरूको उपस्थिति थियो र नेकां, एमाले तथा माओवादीका उच्च तहका प्रतिनिधिहरुबाट समर्थित थियो । उक्त घोषणामा माओवादी घोषणाभन्दा भिन्न, राजनैतिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा भाषिक नीतिहरुबारे निश्चित विवरणहरू उद्घोष गरिएका थिए । एमाले केन्द्रिय समिति सदस्य राजेन्द्र श्रेष्ठले घोषणाको समर्थन गरेको भनिएको थियो जबकि नेकां प्रतिनिधि तीर्थ राम डंगोलले संविधानसभाले नेवा राज्यका लागि काम गर्ने बताएको विवरण छ । यसैबीच, जनवरी महिनामा खुम्बुवान प्रजातान्त्रिक मोर्चाले माओवादीको किराँत राज्यको घोषणाको विरोधमा भोजपुरमा प्रतीकात्मक खुम्बुवान राज्य घोषणा गर्‍यो । अन्त्यमा, संविधानसभाको प्रस्तावित संघीय नक्साप्रति अप्रसन्नताका कारण केही थारु संगठनहरू बीरगंजमा मध्य-फेब्रुअरीमा थारु राज्य घोषणा गर्ने उद्देश्यमा छन् ।

ए. निष्कर्ष तथा सुझावहरू

यस प्रतिवेदनले भावी नेपाल कस्तो हुनुपर्छ भन्ने निर्णय गर्ने चुनौतिपूर्ण प्रक्रियामा व्यस्त एक विशेष राजनैतिक तथा सामाजिक संक्रमणबीचमा रहेको एउटा राज्यको चित्रण गर्दछ । नयाँ संविधानको लागि जनताको समर्थन सुनिश्चित गर्नका लागि राजनैतिक नेताहरूले रोजगारी, राज्यमा पहुँच, भाषाको प्रयोग, संस्कृतिको संरक्षण, राजनीतिक प्रतिनिधित्व, अल्पसंख्यकहरूको उत्थान, भेदभावको अन्त्य र न्यायमा पहुँच जस्ता नागरिकका इच्छाहरूमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने स्पष्ट छ ।

संघीयताको महत्वपूर्ण मुद्दामाथि धेरै नागरिकहरूमा नयाँ संघीय व्यवस्थाले उनीहरूको जीवनलाई कसरी प्रभावित पाउँछ भन्ने बारेमा निष्पक्ष र सही जानकारीको निरन्तर अभाव छ । संघीयताको समर्थन गर्नेहरूले यसले विकेन्द्रिकरण ल्याउँछ र जवाफदेही निर्णय-प्रक्रिया, राज्यका सेवाहरू तथा समान प्रतिनिधित्व ल्याउँछ भन्ने मान्यतामा यसको समर्थन गरिरहेको देखिन्छ । त्यसै समयमा अन्य नागरिकहरू संघीयताको प्रभावले राज्यलाई “विभाजित” गर्न सक्छ, साम्प्रदायिक द्वन्द्व निम्त्याउँछ, मानिस र सामानहरूको प्रवाहलाई “विच्छेद” गर्छ अथवा मानिसहरूलाई अविक्सित राज्यमा “फँसाउँछ” भन्ने चासोहरू व्यक्त गर्दछन् । अहिलेसम्मका स्थानिय तहका राज्य पुनर्संरचनाका बहसहरूको रूपरेखाले संघीयताको बारेमा सूचनारिक्तताको अवस्थितिले तीन मुख्य घटकलाई स्थान दिएको छ - जातमा आधारित संघीयताको समर्थक आदिवासी/ जनजाति संगठनहरू, संघीयता विरोधी राष्ट्रिय जनमोर्चा र माओवादीहरू ।

आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताका समूहहरू नयाँ संविधानको माध्यमबाट नेपालको राजनैतिक र सामाजिक व्यवस्थालाई पुनःआकार दिन प्रयासरत छन् । राजनैतिक कार्यसूचिहरू अंगीकार गरेका नवजात राजनैतिक समूहहरू तथा लामोसमयदेखिका सामाजिक संगठनहरूको बढ्दो गतिविधिले नेपालभरिंको राजनैतिक चेतना बढ्दै गएको प्रतिविम्बित गरेको छ । यो विशेष गरि ऐतिहासिक रूपले कमजोर प्रतिनिधित्व गरिरहेका समूहहरूमा देखिन्छ । नयाँ संविधानको वृहत मान्यताका खातिर यसलाई स्वागत गरिनुपर्छ र शान्तिपूर्ण तथा प्रजातान्त्रिक शैलीमा कार्यसूचि प्रबर्द्धन गरिरहेकाहरूलाई राजनैतिक नेताहरुबाट सुनिनु र आदर गरिनुपर्छ ।

एकातर्फ यदि सचेत भएर व्यवस्थापन नगरिने हो भने नेपालका विविध पहिचान समूहहरूलाई नयाँ संविधानमा कसरी स्थान दिने भन्ने प्रश्न अत्यन्तै चुनौतिपूर्ण छ भने अर्कोतर्फ यसले विभिन्न समूहहरूबीचमा सजिलै रोष उत्पन्न गराउन सक्छ र संघीयताकै अवधारणाको प्रतिकूल बनाउन सक्छ । यस प्रतिवेदनले समानता, सामुदायिक सौहार्द्रता, भेदभावको अन्त्य, ऐतिहासिक रूपले सीमान्तकृतहरूको उत्थान तथा अभूत पहुँचपूर्ण र जिम्मेवार सरकारको प्रबर्द्धनको हरेक समूहका नेपाली

जनताको निरन्तर चाहनालाई बढी जोड दिन्छ । यी सबै चाहनाहरू कुनै पनि नयाँ प्रणालीमा समाविष्ट गराइन सक्छन् र गराइन्छ पनि । साथै भविष्यका लागि निर्माण गर्ने दरिलो आधार प्रदान गर्न सक्छन् र गर्नु पर्छ ।

कार्टर सेन्टर नेपाली सरकारी अधिकारीहरू, राजनैतिक दलका सदस्यहरू, नागरिक समाज सदस्यहरू, आदिवासी तथा सीमान्तकृत जनताको संगठनहरूका प्रतिनिधिहरू, संचार सदस्यहरू, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका प्रतिनिधिहरूका साथै सर्वसाधारण नागरिकहरूलाई यो प्रतिवेदन तयार पार्नका लागि उदारतापूर्वक खर्चेको समय र श्रमका लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छ । आपसी सहयोग र सम्मानको आशयका साथ तपसीलका सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ जसले भावी कार्यका लागि उपयोगी छलफलका बुँदाहरू प्रदान गर्छन् भन्ने आशा राखिएको छ ।

- **स्थानीय तहमा एक निष्पक्ष र सही चेतना अभियान संचालन गर ।** संघीयताबारे निष्पक्ष तथा सही सूचना प्रदान गर्नका लागि एक निष्पक्ष तथा सही जानकारी अभियान नागरिकहरूलाई जानकारी दिन तथा उनीहरूका भ्रम स्पष्ट पार्ने एक सकारात्मक खुड्किलो हुन्छ । विकेन्द्रिकरण जस्तै संघीयताका फाइदाहरूमा जोडहरू दिइनु पर्दछ जबकी विभाजन र द्वन्द्वजस्ता बृहत चिन्ताहरूलाई न्यून गर्न प्रयासहरू गरिनु पर्छ । यसअघि नै निर्वाचन आयोगले प्रयोग गरेजस्तै सामुदायिक नाटक अथवा नागरिक शिक्षा स्वयंसेवकजस्ता सामान्य प्रयासहरूलाई बढावा दिनुपर्दछ ।
- **नागरिकलाई अहिलेसम्म हासिल गरिएको प्रगति तथा संविधानसभाभित्र जारी बहसको जानकारी दिन संवैधानिक प्रक्रियाबारे आधारभूत सूचनालाई बृहत्तर रूपमा प्रचारप्रसार गर ।** स्थानीय तहमा संवैधानिक प्रक्रियाबारेको जानकारी थोरै मात्र पुगिरहेको छ । रेडियो फोन-इन कार्यक्रमहरू, सार्वजनिक बहस, सामुदायिक नाटक अथवा नागरिक शिक्षा स्वयंसेवकजस्ता सामान्य प्रयासहरूलाई बढावा दिइनुपर्छ ।
- **नयाँ संविधानले जनताको दैनिक जीवनलाई पार्ने असरको जानकारी दिने र विगतको जनसम्पर्क कार्यक्रमबाट आएका सुभावहरूलाई समेट्ने गरि संविधानको मस्यौदामाथि एक वास्तविक परामर्श कार्यक्रम संचालन गर ।** संविधानलाई नेपाली जनताले स्वीकार गरेको सुनिश्चित गर्न संविधानसभा नागरिकका इच्छा तथा आकांक्षाहरूलाई सम्बोधन गर्न तयार हुनैपर्छ । सार्वजनिक परामर्शले संविधानसभालाई उनीहरूको अहिलेसम्मको कार्य तथा नयाँ संविधानमा समाहित हुन सक्ने व्यवस्थाहरूबारेमा जानकारी दिन राम्रो अवसर प्रदान गर्दछ । सामाजिक मञ्चहरू तथा सभाकक्षका बैठकहरूजस्ता सामान्य पद्धतिका साथसाथै लक्षित समूहजस्ता प्रक्रियावद्ध पद्धतिहरूलाई बढावा दिनु पर्छ । संविधानसभाले अति प्राविधिक, गहन शैक्षिक सीपको आवश्यकता हुने अथवा नेपालीमा मात्र भएका जानकारीहरू प्रदान नगर्ने जस्ता यसअघिका परामर्श अवधिबाट आएका पाठहरूलाई समेट्ने सुनिश्चित गर्नुपर्छ । दाताहरूले यसलाई आफ्नो सहायताको शर्त बनाउनुपर्छ र परामर्श प्रक्रियाको प्रभावकारितालाई वृद्धि गर्न संविधानसभासँग काम गर्न जारी राख्नुपर्छ ।
- **आफ्नो मागको उठान गर्न शान्तिपूर्ण तथा प्रजातान्त्रिक माध्यमको प्रयोग गरिरहेका आदिवासी तथा सीमान्तकृत समूहहरूसँग वार्ता गर्ने प्रयासहरूको वृद्धि गर ।** नयाँ संविधानको बृहत स्वीकारोक्तिका लागि संवैधानिक प्रक्रियावाहिर रहेका आदिवासी तथा सीमान्तकृत समूहहरूले उठाएका मुद्दाहरूलाई संविधानसभाद्वारा स्वीकार गरिनु पर्छ । विषयवस्तुका मुल मुद्दाहरूमा फलदायी बहस चलाउन प्रोत्साहन दिन यी समूहहरूलाई वार्तामा संलग्न गर्ने प्रयासहरू गरिनुपर्छ । संघीयतासँग सम्बन्धित मुद्दाहरूमा धारणाहरू साटासाट गर्ने एक मार्ग सबै मुख्य राजनैतिक दलका वरिष्ठ नेताहरू तथा पक्षपोषक समूहका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता रहेको “सरोकारवालाहरूको सम्मेलन” हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि फलदायी वार्ताहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन स्थानीय तहमा संविधानसभा सदस्यहरू एवं आदिवासी तथा सीमान्तकृत समूहहरूसँग कार्यशालाहरू आयोजना गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।